

تحلیل تاریخی اقدامات اجتماعی آستان قدس رضوی

دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷)

چکیده

در بستر حیات اجتماعی ایران نهادهایی هستند که اقدامات اجتماعی حائز اهمیتی داشتند. از مهمترین این نهادها آستان قدس رضوی است. اگر اهداف سیاست‌گذاری اجتماعی را حفاظت از شهروندان در برابر مخاطره‌ها، کاهش نابرابری‌ها، ارتقای برابری فرصت‌ها، بهبود رفاه انسانی و ایجاد عدالت اجتماعی بدانیم، اهداف این نهاد با توجه به گستره فعالیت‌های اجتماعی خویش در این راستا بوده است. بر این مبنا به این پرسش پاسخ می‌دهیم که در دوره پهلوی اقدامات اجتماعی آستان با چه تحولاتی مواجه بوده و نایب‌التولیه‌ها، سیاست‌های حکومت و مصارف موقوفات چه نقشی را ایفا کرده‌اند. بدین‌منظور از رویکرد نهادگرایی تاریخی و روش توصیفی-تحلیلی بر اساس شواهد تاریخی استفاده می‌شود. نتایج حاکی از آن است دو بعد ساختاری و عاملیتی بر اقدامات اجتماعی این نهاد موثر بوده است. از یک سو تاثیر جهت‌بخش سیاست‌های کلان حکومتی را شاهدیم و از سوی دیگر، در هر دوره که متولی از میان چهره‌های برجسته انتخاب شده و دارای استقلال رای بوده، بیشتر به اجرای سیاست‌های اجتماعی در راستای اهداف وقفی این نهاد عمل کرده است. اما هرگاه شخصی وابسته برای این نهاد انتخاب شده با بکار بستن سیاست‌های غلط که بعضاً در تقابل با اهداف وقفی آستان قرار داشته به کارکردهای اصلی آن ضربه زده و تنش‌هایی را در جامعه ایجاد کرده است. همچنین یافته ما بیانگر همگرایی بین میزان و مصارف موقوفات از یکسو و اقدامات آستان در مجموع هستیم. اما در مقایسه تاثیر سیاست‌های دولت بر اقدامات آموزشی و درمانی بیشتر بوده است.

کلیدواژه: آستان قدس، اقدامات اجتماعی، پهلوی

۱- مقدمه و بیان مسأله:

هدف سیاست‌گذاری اجتماعی حداکثر کردن فرصت‌های مردم برای زندگی خوب است (دین، ۱۳۸۸: ۲۷). از مهمترین اصول آن نیز «رفع نیاز انسانی» می‌باشد (اسپیکر، ۱۳۹۲: ۱۳۸ و مور، ۱۳۸۹: ۶۳). بنابراین بر «توجه تجربی بر حمایت از بهزیستی شهروندان» مبتنی است (الکاک و دیگران، ج ۱، ۱۳۹۱: ۲۷). شاخص‌های ارائه خدمات اجتماعی به منظور افزایش بهزیستی و رفع نیاز افراد مولفه‌هایی هستند از قبیل: بهداشت و سلامت، مسکن، تامین اجتماعی، مددکاری اجتماعی و آموزش (اسپیکر، ۱۳۹۲، بلیک مور، ۱۳۸۹، الکاک، ۱۳۹۱)، مراقبت اجتماعی شخصی، حفظ سطح درآمد و اشتغال (الکاک و دیگران، ج ۲، ۱۳۹۱: ۶۲). بدینسان در مجموع کتاب‌های سیاست‌گذاری اجتماعی اغلب بر پنج زمینه متمرکز هستند: بهداشت، آموزش، امنیت اجتماعی، مسکن و خدمات اجتماعی (دین، ۱۳۸۸: ۷۱). پیشتر سیاست‌گذاری اجتماعی را تنها در حوزه مسئولیت دولت تعریف می‌کردند اما پژوهشگران نشان می‌دهند «دامنه کنشگران فعال در این حوزه گسترش یافته و علاوه بر دولت، شامل بخش خصوص و نهادهای مدنی نیز می‌شود» (وصالی و امیدی، ۱۳۹۳: ۱۸۰). در این راستا در کشورهای در حال توسعه با توجه به ضعف حکومت در تامین نیازهای مردم، سازمان‌ها و گروه‌های داوطلبانه سعی در پوشش بخشی از نیازها داشته‌اند. همانطور که اسپیکر اشاره دارد «بخش داوطلب تا حدودی به عنوان یک نقش مکمل برای خدمات قانونی محسوب می‌شود» (اسپیکر، ۱۳۹۲: ۲۱۴). حتی این سازمان‌ها می‌توانند «پاسخگوتر، باصرفه‌تر، یا مسئولیت‌پذیرتر از دیگران باشند و حساسیت بیشتری نسبت به نیازهای گروه‌های محروم اجتماعی بروز دهند» (الکاک و دیگران، ج ۱، ۱۳۹۱: ۴۳۸). از جمله این نهادهای مهم که با گستره فعالیت خویش چه به لحاظ موضوعی و چه به لحاظ جغرافیایی بسیار حائز اهمیت بوده، آستان‌قدس‌رضوی است که بر بنیاد وقف شکل گرفته است. در راستای اهداف سیاست‌گذاری اجتماعی این نهاد اقدامات متنوعی را انجام داده است، از قبیل: پرداختن به امور آموزشی و تربیتی، درمانی، خدمات اجتماعی، اشتغال، مسکن، مسایل روستایی و شهری. با قوام یافتن دولت مدرن و داعیه‌های آن، این نهاد مردمی که از استقلال نسبی برخوردار بوده، بیش از پیش مورد مداخله حکومت و سیاست‌های آن واقع می‌شود. از آنجا که تولیت منصب شاه و نائب‌التولیه‌ها نماینده وی بودند نقش نائب‌التولیه‌ها، از جایگاه حائز اهمیتی برخوردار بود. به تبع اقدامات‌شان به خصوص در حوزه خدمات اجتماعی با تحولاتی همراه گردید.

بدین ترتیب پرسش‌هایی مطرح می‌شود: اقدامات اجتماعی آستان در دوره پهلوی با چه فراز و فرودهایی مواجه بوده است؟ چه دلایلی می‌توان برای آن ذکر کرد؟ نائب‌التولیه‌ها چه نقشی را ایفا کرده‌اند؟ به عبارت دیگر چه ارتباطی بین این فراز و فرودها و (الف) ویژگی‌ها و اقدامات نواب تولیت، (ب) رخدادهای اجتماعی سیاست‌های کلان کشوری وجود دارد؟ (ج) مصارف موقوفات چه تاثیری بر اقدامات می‌توانست داشته باشد؟

۲- رویکرد نظری

باتوجه به ماهیت سوال‌ها، مدنظر داشتن رویکرد نهادگرایی تاریخی مفید خواهد بود. در این دیدگاه نهادها اساساً در فرایندی تاریخی تکوین یافته و برای کنش قواعد و چارچوب‌هایی را ایجاد می‌کند. به نحویکه «یک پیوند نظری میان افرادی که تاریخ را می‌سازند و شرایطی که در آن این کار را می‌کنند، فراهم می‌سازد» (تلن و استینمو، ۲۰۰۲، به نقل از جنادله، ۱۳۹۶: ۳۶-۳۷). با توجه به رویکرد نهادگرایی تاریخی، هر کشوری در بستر زمینه و پیکربندی نهادی و همسو با گرایش‌های فرهنگی نوع خاصی از سیاست‌گذاری را پیش گرفته است. آنگونه که مور خاطر نشان می‌سازد «سیاست‌گذاری‌های اجتماعی جدا از بافت اجتماعی سیاسی خویش شکل نمی‌گیرند و تحت تاثیر ارزش‌ها و ایدئولوژی‌های اجتماعی سیاسی هستند» (مور، ۱۳۸۹: ۳۰)، به قسمی که «انتخاب و ترکیب ابزارها (برای سیاست‌گذاری اجتماعی)... نتیجه تاثیرات متقابل نیروهای مختلفی مثل گرایش‌های ایدئولوژیک، ساختارهای نهادی و زمینه‌های سیاسی و اقتصادی است» (الکاک و دیگران، ج ۲، ۱۳۹۱: ۴۱۶).

ضمن توجه به تاثیرپذیری عاملیت‌ها از شرایط و بافت فرهنگی و تاریخی، وصالی و امیدی با بررسی و تحلیل دیدگاه‌های محققان درباره اهداف سیاست‌گذاری اجتماعی، اهداف عمده سیاست‌گذاری اجتماعی را چنین خلاصه می‌کنند: کاهش نابرابری‌ها، افزایش سطح رفاه و کیفیت زندگی و بهبود مؤلفه‌های شهروندی و حقوق اجتماعی (وصالی و امیدی، ۱۳۹۳: ۱۸۱). بدین ترتیب بهبود رفاه و ارائه خدمات اجتماعی هسته مرکزی سیاست‌های اجتماعی را تشکیل می‌دهند (مور، ۱۳۸۹، دین، ۱۳۸۸، الکاک، ۱۳۹۱، اسپیکر، ۱۳۹۲). در سیاست‌گذاری اجتماعی بر مصادیقی از این قبیل تاکید می‌گردد: «آموزش، بهداشت، مسکن و تامین اجتماعی» (مور، ۱۳۸۹: ۳).

۳- پیشینه تجربی

در مورد عملکرد نایب‌التولیه‌ها در این دوره مهمترین منابع تاریخی دست‌اولی که موجود است عبارتند از: راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی؛ اثر علی موتمن (۱۳۴۸)، شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس؛ تالیف کاویانیان (۱۳۵۴) و تاریخ آستان قدس؛ تالیف عطاردی (۱۳۷۱)، آستان قدس دیروز و امروز، نشر آستان قدس (۱۳۵۴)، خاطرات محمدعلی شوشتری (۱۳۷۹)؛ گذر عمر: خاطرات سیاسی باقر پیرنیا استاندار استان فارس، خراسان و نایب‌التولیه آستان قدس رضوی ۱۳۴۲ - ۱۳۵۰ (۱۳۶۷). ضمناً کارهای پژوهشی معتبری نیز دسترس می‌باشد از قبیل: دایره‌المعارف آستان قدس رضوی، کتاب آستان قدس رضوی؛ متولیان و نایب‌التولیه‌ها؛ تالیف حقیقی و نقدی (۱۳۹۷)، رساله دکتری اکبری (۱۳۹۹) با عنوان «تحلیل جامعه‌شناختی تاثیر وقف بر توسعه در شهر مشهد (مطالعه تطبیقی - تاریخی دوره‌های تیموری، صفوی و پهلوی)»، رساله دکتری شریعتمداری (۱۳۹۵) با عنوان «تبیین نقش موقوفات حضرت رضا (ع) در تحقق‌پذیری طرح‌های توسعه شهری با تاکید بر تامین سرانه‌های خدمات عمومی (نمونه موردی طرح جامع شهر مشهد)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد نیک‌مهر (۱۳۹۱) با عنوان «وقف در مشهد؛ عصر پهلوی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد بابایی (۱۳۹۰) با عنوان «تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره پهلوی دوم»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علی سوزنچی کاشانی (۱۳۸۷) با عنوان «شرح حال و زندگی محمولی خان اسدی»، مقاله حسن‌آبادی (۱۳۹۱) با عنوان «جایگاه متولیان در اداره موقوفات آستان قدس رضوی»، مقاله جلالیان (۱۳۹۰) با

^۱ خاطرات خفیه‌نویسی رضاشاه که حاوی مطالبی درباره اقدامات اسدی

عنوان «شرح حال و عملکرد نایب‌التولیه‌های آستان‌قدس‌رضوی در دوره پهلوی دوم (از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ ش)» و یا مقاله اورکاد (۱۳۸۲) با عنوان «وقف و مدرنیته در ایران: کشت و صنعت آستان‌قدس‌رضوی».

این منابع اطلاعات بسیار ارزنده‌ای را در اختیار قرار می‌دهند، اما تحلیل نظری-تاریخی چگونگی و چرایی روند اقدامات اجتماعی آستان، در ارتباط با نایب‌التولیه، بستر اجتماعی-سیاسی و تاثیر موقوفات بر آن می‌بایست مورد بررسی بیشتری قرار گیرد.

۴- روش

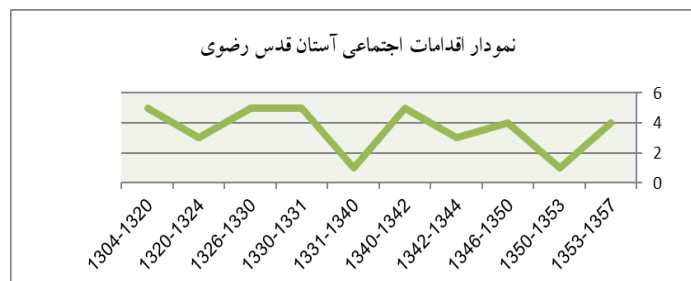
این مقاله با توجه به هدف خود، بدون آنکه آزمون فرضیه علی‌ای را مدنظر قرار داشته باشد، شناخت پیچیدگی را بر تبیین‌های تعمیم‌پذیر مرجح می‌داند و در پی درک و فهم چستی یا به عبارتی «چه چیزی رخ داده است» می‌باشد. بنابراین اتخاذ راهبرد تفسیری و ارائه روایت تاریخی را مفید فایده می‌داند. در این روش «می‌توان مفاهیم جهت‌دهنده را به اختصار ارائه داد و از طریق ابزار عقل سلیم، با داستان‌سرایی روایتی، بخش اعظم بحث و استدلال را به انجام رساند. بنابراین نیازی نیست که از یک الگوی بسیار انتزاعی شروع کنیم... (در این راهبرد) مطالعات... بر توصیف زمان‌ها و مکان‌های خاص با پیچیدگی زیاد و پربار آنها تاکید می‌کند و به جهت‌گیری بازیگران، و نیز زمینه‌های نهادی و فرهنگی‌ای که در آن عمل می‌کنند توجه می‌کنند» (اسکاچپل، ۱۳۸۸: ۵۱۰-۵۱۱). بدینسان می‌کوشد با در نظر داشتن عامل زمان، الگوی قابل فهمی را از کنار هم قرار دادن شواهد ارائه دهد (ریگین، ۱۳۹۷: ۳۳).

با توجه به اهداف سیاست‌گذاری اجتماعی، مولفه‌هایی که حاوی مصادیق عینی باشد مدنظر قرار گرفته است که عبارتند از: آموزش، بهداشت و درمان، مسکن، اشتغال، تامین اجتماعی، ارائه خدمات شهری و انجام خدماتی به‌منظور بهبود کشاورزی. بمنظور تحلیل چگونگی نقش نایب‌التولیه در سیاست‌گذاری و اقدامات اجتماعی چند مولفه در نظر گرفته شد که عبارتند از: استقلال رای، رابطه مبتنی بر همکاری با روحانیت، گستره اختیارات، پیشینه نظامی و مدت تصدی. منظور از استقلال رای، عدم وابستگی بی‌چون و چرا به اوامر شاه یا دربار بود. که آن را می‌توان از نوع اقدامات، موضع‌گیری‌ها، و مقاومت‌هایشان در برابر فشارهای وارده از سوی مرکز استنباط نمود. گستره اختیارات نیز به معنای همزمانی تصدی نیابت تولیت و استانداری است که میدان عمل فرد را بسیار توسعه داده و قدرت او را می‌افزود. مولفه‌های فوق در جدول مقایسه‌ای نمره‌گذاری شده و مورد تحلیل قرار گرفتند. به این شرح که به برخورداری از هر مولفه نمره یک و عدم‌دارا بودن آن، نمره صفر تعلق می‌گیرد. بدینسان بالاترین نمره در ویژگی‌ها، چهار و در اقدامات، هفت خواهد بود. در این راستا به منظور همسان‌سازی با تمامی ویژگی‌ها، عدم برخورداری از پیشینه نظامی نمره یک و برخورداری از آن نمره صفر تعلق می‌گیرد.

۵- روند اقدامات اجتماعی آستان‌قدس‌رضوی در عصر پهلوی

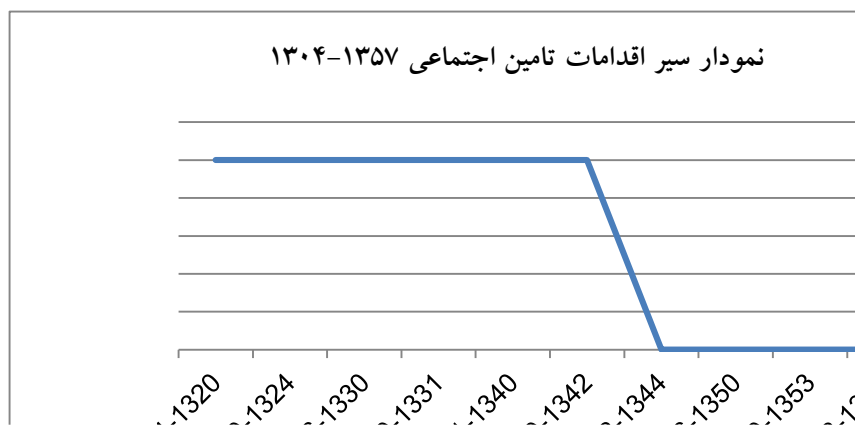
در این عصر فعالیت‌های اجتماعی آستان‌قدس، در مجموع، چند دوره زمانی را در بر داشته است. بر خلاف سه دهه نخست، در دهه ۱۳۳۰ از سیر اقدامات به شدت کاسته می‌شود. مجدداً در اوایل دهه چهل شاخص میزان اقدامات رشد

قابل توجهی را نشان می‌دهد، با اینحال این رشد پایدار نبوده طی فراز و فرودهایی در اواخر دهه چهل و اوایل دهه پنجاه به شدت کاسته اما مجدد رو به فزونی می‌گیرد. در این میان سال‌های رکود به معنای گسست نیست، بلکه وقفه‌ای است در روند فعالیت‌ها. سیر کلی تحولات اقدامات اجتماعی آستان با در نظر داشتن مولفه‌های آموزش، بهداشت و درمان، مسکن، اشتغال، تامین اجتماعی، خدمات شهری و کشاورزی در نمودار ذیل ترسیم شده است.

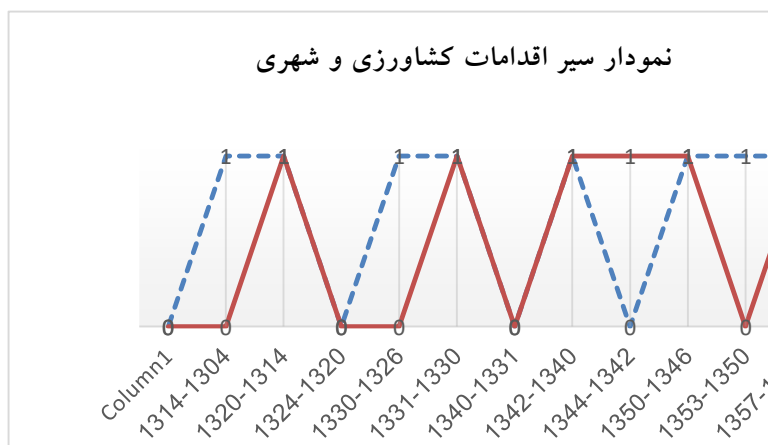
آنچه از نمودار فوق مشخص است، کلیت این اقدامات در ابتدای پهلوی زیاد بود اما بلافاصله با کاهش آن تا اواسط دهه ۱۳۲۰ مواجه‌ایم. سیر اقدامات در نیمه این دهه تا اوایل دهه ۱۳۳۰ فزونی می‌یابد، اما در اوایل دهه ۱۳۳۰ تا اواخر آن با افول چشمگیری در اقدامات مواجه می‌شویم. مجدداً اقدامات، در اوایل دهه ۱۳۴۰ رشد قابل توجه اما کوتاه مدتی داشته به نحویکه در مجموع تا اوایل دهه ۱۳۵۰ سیر نزولی دارد. اما در سال‌های ۱۳۵۳ این اقدامات فزونی می‌یابد.

۱-۵ یکی از اقدامات اجتماعی آستان قدس، تامین اجتماعی است که شامل مواردی از قبیل: تاسیس و توسعه پرورشگاه و نوانخانه، رسیدگی و کمک به سیل‌زدگان، زلزله‌زدگان و قحطی‌زدگان، کمک به فقرا و آبرومندان نیازمند، رسیدگی به وضعیت بیمه کارمندان و پرداخت هزینه‌های کمک معاش می‌باشد. از ابتدای دهه ۱۳۴۰ به بعد اقدامات تامین اجتماعی اگرچه کاملاً حذف نشده، بسیار ناچیز می‌باشد. تحول این اقدام در نمودار ذیل آمده است.

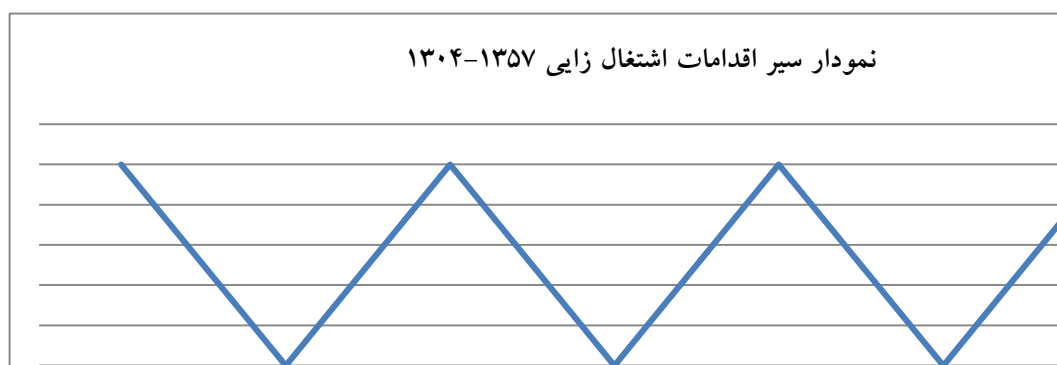

۲-۵ دیگر اقدامات اجتماعی آستان در زمینه‌های شهری و کشاورزی است. مهمترین مصادیق این اقدامات شامل موارد ذیل است. در زمینه کشاورزی: توسعه و ایجاد باغات و مزارع جدید، ایجاد واحدهای کشت و صنعت، احیاء قنوات، خرید تجهیزات کشاورزی، آموزش اختصاصی و رسیدگی به کشاورزان و استفاده از مهندسين و تکنسین‌های کشاورزی، و در زمینه

شهری شامل: تخریب بافت‌های فرسوده و خیابان‌کشی‌های ضروری به منظور بازسازی و توسعه فضای شهری، تامین و رسیدگی به نیازهای ضروری مانند آب شرب، برق، گاز، تلفن، ایجاد وسایل حمل و نقل، بناهای اداری، تجاری و رفاهی.

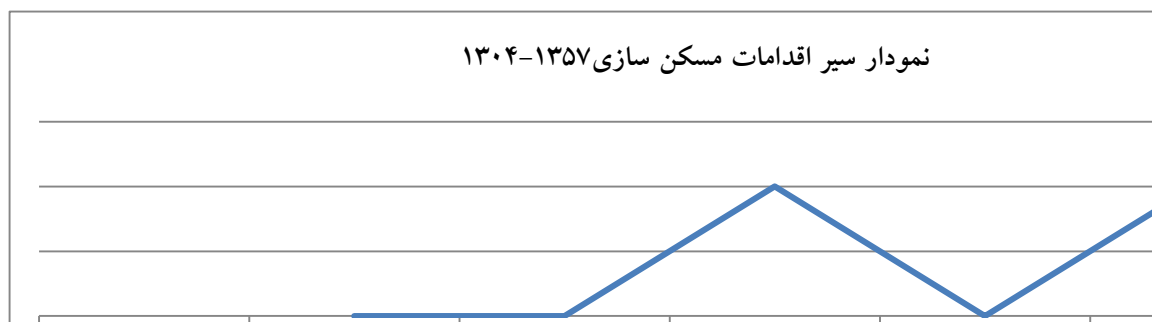

همانطور که از نمودار فوق بر می آید، در زمینه شهری اقدامات آستان در نیمه اول دهه ۱۳۲۰ و سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۴۴ همچنین تقریباً تمام دهه ۱۳۳۰ کاهش محسوسی پیدا می‌کند. در زمینه کشاورزی، بر خلاف شهری، در ابتدای پهلوی، آستان اقدام حائز اهمیتی انجام داده است. همچنین طی دهه بیست و تقریباً تمامی دهه ۱۳۳۰ نیز اقدام اساسی صورت نگرفته است. ۳-۵ اقدامات در زمینه اشتغال‌زایی؛ مصادیق اشتغال‌زایی مواردی را از قبیل بکارگیری افراد در کارخانه‌هایی مانند نان رضوی، کنسروسازی و قند، یا واحدهای کشت و صنعت در بر دارد. به نظر می‌رسد آستان در این زمینه سیاست مشخص و پایداری نداشته است. نکته جالب آن که اشتغال همپای سرمایه‌گذاری و اقدامات شهری و ایجاد مسکن رشد نکرده است. سیر این تحول در نمودار زیر مشخص است.

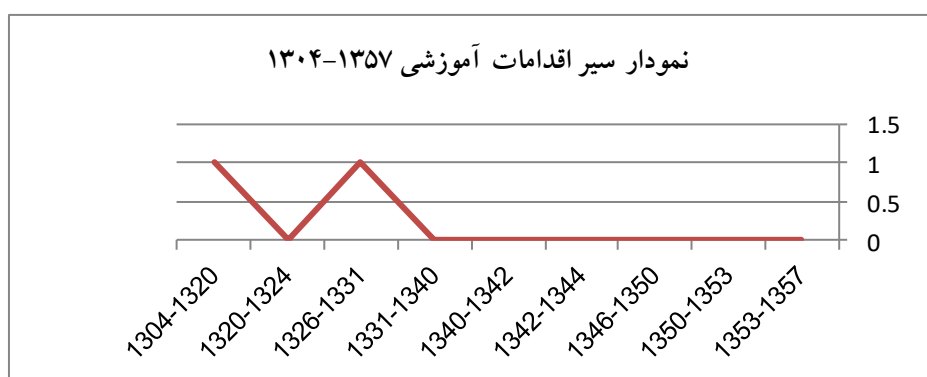
همانطور که در نمودار فوق نیز نشان داده شده است، این گونه اقدامات در نیمه دوم دهه ۱۳۱۰ و نیز از نیمه دهه ۱۳۲۰ الی ۱۳۴۲ و همچنین اوایل دهه ۱۳۵۰ افول دارد.

۴-۵ اقدامات در زمینه مسکن؛ این اقدامات شامل ساخت مسکن و آپارتمان می‌شود.

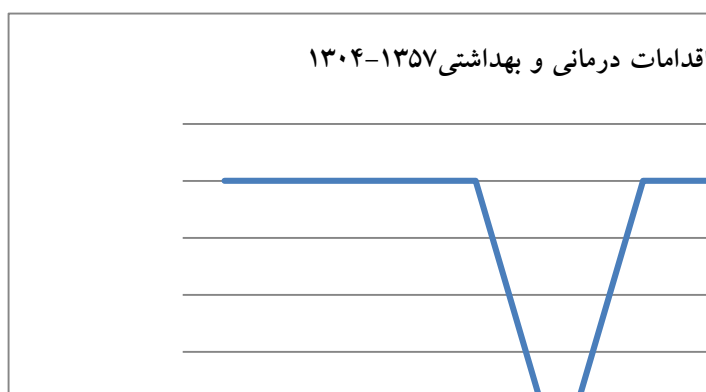

همانگونه که از نمودار فوق قابل استنباط است، در این زمینه غیر از نیمه اول دهه ۱۳۲۰ و چند سال آخر پهلوی، اقدام خاصی صورت نگرفته است.

۵-۵ اقدامات آموزشی؛ تاسیس و گسترش مدارس و دانشکده، برقراری کلاس‌های درس و الزام کارکنان به سوادآموزی از مصادیق بارز این اقدامات است. همانگونه که در نمودار سیر تحول نیز نشان داده است، برخلاف ابتدای این دوره، هرچه به انتهای پهلوی نزدیک می‌شویم از اقدامات آستان در فضای آموزشی کاسته می‌شود.

۵-۶ خدمات بهداشتی-درمانی؛ مصادیق این اقدامات عبارت است از: تاسیس بیمارستان، اختصاص بودجه قابل توجه و افزودن به بخش‌های بیمارستان مانند بخش کودکان و زایشگاه، خرید تجهیزات بیمارستانی و استفاده از پزشکان مجرب، رسیدگی به امور جدامیخانه. این اقدامات بجز تقریباً دهه ۱۳۳۰ و ابتدای دهه ۱۳۵۰ به بعد همواره مورد توجه متولیان و آستان بوده است.

۶- بررسی و تحلیل عوامل موثر بر اقدامات اجتماعی آستان قدس رضوی

۶-۱ بررسی تاثیر نایب‌التولیه‌های آستان قدس رضوی

در دوره پنجاه ساله پهلوی (۱۳۰۴ - ۱۳۵۷ش) مجموعاً ۱۷ نفر از رجال نایب‌التولیه بودند. اسدی و پاکروان در زمان پهلوی اول و مابقی متعلق به پهلوی دوم می‌باشند.

جدول ۱: فهرست نایب‌التولیه‌های آستان‌قدس در دوره پهلوی^۲

نام	زمان تصدی	مدت زمان تصدی
محمدولی خان اسدی	۱۳۰۴/۱۲ الی ۱۳۱۴/۱۲/۴	۱۰ سال
فتح‌الله پاکروان	۱۳۱۴/۹/۹ الی ۱۳۲۰/۱۰/۱۲	۶ سال
علی منصور	۱۳۲۰/۱۰/۱۵ الی ۱۳۲۴/۶/۳۱	۳ سال و ۸ ماه
ناصر اعتمادی	۱۳۲۴/۹/۲۲ الی ۱۳۲۵/۵/۱	حدود ۸ ماه
غلامحسین اشرفی	۱۳۲۵/۵/۲ الی ۱۳۲۶/۱۲/۲۵	یکسال و نیم
محمود بدر	۱۳۲۶/۱۲ الی ۱۳۳۰/۱	۴ سال
مصطفی قلی رام	۱۳۳۰/۱/۲۵ الی ۱۳۳۰/۳	حدود ۴ ماه
سیدجلال‌الدین تهرانی	۱۳۳۰/۳/۹ الی ۱۳۳۱/۱۱/۱۷	۱ سال و ۸ ماه
علی معتمدی	۱۳۳۱/۱۱/۲۸ الی ۱۳۳۴/۳/۱۹	۲ سال و ۳ ماه
سیدفخرالدین شادمان	۱۳۳۴/۳ الی ۱۳۳۸/۱	۲ سال و ۱۰ ماه
محمد مهران	۱۳۳۸/۲/۱ الی ۱۳۴۰/۱۰	۲ سال و ۸ ماه
سیدجلال‌الدین تهرانی	۱۳۴۰/۱۰/۱۷ الی ۱۳۴۲/۱/۲۱	۱ سال و ۳ ماه
محمدصادق امیرعزیزی	۱۳۴۲/۲/۱۵ الی ۱۳۴۴/۶/۵	۲ سال و ۴ ماه
نادر باتمانقلیچ	۱۳۴۴/۷/۶ الی ۱۳۴۶/۳/۱	یکسال و ۴ ماه
باقر پیرنیا	۱۳۴۶/۳/۱ الی ۱۳۵۰/۶/۲۳	۴ سال و ۳ ماه
حسن زاهدی	۱۳۵۰/۶/۲۳ الی ۱۳۵۳/۲/۱۶	۲ سال و ۸ ماه
عبدالعظیم ولیان	۱۳۵۳/۲/۱۶ الی ۱۳۵۷/۶/۶	۴ سال و ۴ ماه
حسن سراج حجازی	۱۳۵۷/۶/۷ الی ۱۳۵۷/۸/۲۱	۲ ماه
محمدصادق امیرعزیزی	۱۳۵۷/۸/۲۱ الی ۱۳۵۷/۱۰/۱۴	۲ ماه

(منبع: حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۹۲-۱۹۴)

تفاوت انتخاب نایب‌التولیه‌ها در دوره پهلوی و نحوه اداره موقوفات و قوانین مصوب، نمود گسستی نسبت به دوره‌های پیشین است. در این دوره، برای اداره امور، برخلاف دوره قاجار که در دارالتولیه مرکز در تهران انجام می‌شد، سازمان مرکزی به

^۲ در این جدول اسامی کمرنگ، به دلیل کوتاهی مدت زمان تصدی و عدم اقدام خاص از بررسی حذف شده‌اند.

وجود آمد (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۳۷). همچنین افرادی که به عنوان نائب‌التولیه انتخاب می‌شدند اختیاراتشان بیش از پیش به اجازه شاه محدود بود و از استقلال کامل برخوردار نبودند (جلالیان، ۱۳۹۰، اورکاد، ۱۳۸۲، اکبری، ۱۳۹۹). این افراد «عموماً از اقبال تحصیل‌کرده جامعه و بعضاً از خاندان‌های مرفه و صاحب نفوذ بودند و برخلاف دوره‌های قبل، روحانیون و سادات رضوی به سمت نائب‌التولیه منصوب نمی‌شدند» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۷۰). جلالیان نیز در ارزیابی افرادی که از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ ش. عهده‌دار منصب نائب‌التولیه بودند می‌نویسد: «جهت‌گیری کلی در انتخاب‌های صورت گرفته بر گزینش افراد دارای تحصیلات آکادمیک، فرنگ رفته و وابسته به خاندان‌های صاحب نفوذ قدیمی و دارای سوابق مدیریتی و پایتخت‌نشین است» (جلالیان، ۱۳۹۰).

هرچند دامنه اختیارات نائب‌التولیه از سویی محدود به شاه بود اما نحوه مصرف و عوایدی حاصل از موقوفاتی که به عنوان مطلقه شناخته می‌شود، این دامنه را گسترش داده و بر قدرت نائب‌التولیه می‌افزود. لازم به توضیح است: «موقوفات آستان را به دو نوع خاصه و مطلقه می‌توان تقسیم نمود. موقوفات خاصه عبارت است از رقباتی که واقف و وقفنامه آن مشخص است» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۳۴)، و مصارف آن بیشتر «به روشنایی، فرش، تعمیرات، حقوق خدمه، دستگیری از مستمندان و مصارف دیگر اختصاص یافته است» (مولوی، ۱۳۵۳: ۴-۳). موقوفات مطلقه آن‌هایی هستند که مصارفشان بسته به نظر تولیت آستان قدس می‌باشد تا هرگونه که صلاح آستان قدس باشد مصرف نماید (کاویانیان، ۱۳۵۴: ۵۴۸).

۱-۱-۶ نائب‌التولیه‌ها در دوره پهلوی اول؛ عملکردها و ویژگی‌ها

۱-۱-۱-۶ نخستین نائب‌التولیه محمدولی خان اسدی است. او در اسفندماه ۱۳۰۴ ش. به این سمت منصوب شد و در ۱۳۱۴ ش. برکنار گردید. وی تنها فردی بود که طولانی‌ترین مدت تصدی این سمت را در دوره پهلوی برعهده داشت. اسدی از جمله چهره‌های شاخص این دوره است که اقداماتش میراثی ماندگار برای آیندگان برجای گذاشت. او از استقلال رای و شخصیت بالایی برخوردار بود که نمونه‌های آن را می‌توان در واقعه کشف حجاب، حفظ موقوفات و دارایی آستان قدس از دست‌اندازی حکومت دانست. بگونه‌ای که وی «اجازه نمی‌داد اندکی از موقوفات مهم حیف و میل شود» (سوزنچی، ۱۳۸۷: ۲۵۴). همچنین سعی در جلب همکاری با روحانیت داشت به قسمی که به منظور تهیه کتابچه‌ای به نام دفتر موقوفات از کلیه رقبات موقوفات آستان قدس، کمیسیونی مرکب از مطلعین زیر نظر احمد کفایی خراسانی تشکیل داد (عطاردی، ۱۳۸۰: ۲). اسدی علاوه بر اصلاحات اداری، مالی و عمرانی در آستان قدس اقدامات اجتماعی نیز انجام داد. اهم سیاست‌ها و اقدامات وی در زمینه آموزشی عبارتند از: گسترش مدارس جدید بطوری که آستان در ابتدای سال تحصیلی ۱۳۰۵ ش. دارای ۶ کلاس ابتدایی و ۸۰ نفر محصل بوده و در سال ۱۳۰۷ ش. یک باب مدرسه در سه مقطع ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان دخترانه نیز از بودجه موقوفات تاسیس نمود (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۱۲۶، متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۶۴)، تاسیس دبیرستان شاه‌رضا در سال ۱۳۰۷ ش. (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۸۶). این مدارس به مرور توسعه یافت بگونه‌ای که در سال ۱۳۱۲ تعداد ۱۳۹ محصل دختر و پسر داشت و برای آنها دو معلم اروپایی نیز استخدام شدند. همچنین تاسیس دانشکده علوم معقول و منقول از موقوفات دو مدرسه دینی که تخریب شده بود. این مراکز آموزشی در سال‌های ۱۳۱۴-۱۳۱۵ ش. به وزارت فرهنگ واگذار شد. در حوزه درمانی مهمترین اقدام وی، تاسیس بیمارستان شاه‌رضا در سال ۱۳۱۴ ش. است (عطاردی، ۱۳۷۱). گفتنی است این بیمارستان

در زمین‌های الندشت موقوفه آستان‌قدس به مساحت ۲۱۷۹۰۰ متر مربع که نسبت به شهر ارتفاع بیشتر و هوای بهتری دارد، واقع بود و در آن از جدیدترین فناوری‌ها، پزشکان و متخصصان استفاده می‌شد. در این راستا ایجاد بناهای جدید جذامیخانه و رسیدگی بیشتر به وضعیت آنان را می‌توان نام برد. همچنین در سال ۱۳۰۵ ش. پرورشگاهی تاسیس شد که کودکان فقیر و بی‌سرپرست را تحت پوشش قرار می‌داد (موتمن، ۱۳۴۸: ۴۰۹-۴۰۵). در زمینه اشتغال و توسعه می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت: توسعه کارخانه برق (با خرید دستگاه‌های مولد از آلمان) برای مصرف بیوتات حرم و ساختمان‌های آستان و کارخانه نخ‌ریسی (با سرمایه ۶ میلیون ریال) در سال ۱۳۱۳ ش. (عطاردی، ۱۳۷۱: ۵۳۴-۵۲۳). ساختمان این کارخانه در مساحتی به وسعت ۷۶۰۰ متر مربع ساخته و ماشین آلات کارخانه از انگلیس وارد شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۶۸، ج ۳: ۱۲۰-۱۲۱). در زمینه مسائل شهری اهم اقدامات اسدی عبارتست از: ایجاد خیابان‌های نوساز شهر مشهد از اوایل سال ۱۳۰۵ ش. «حفر چند رشته قنات در جوار روستای گناباد چناران و انتقال آب قنات‌ها به سوی مشهد که تا حدود هفتاد سال بعد همچنان جاری بود و باغ ملک‌آباد و منازل واقع در الندشت و احمدآباد از آن مشروب می‌شد» (سیدی، ۱۳۹۲: ۱۷۱-۱۷۲)، واگذاری اجاره بخشی از اراضی وقفی مشهد به مردم شهر جهت احداث منازل مسکونی که توسعه فیزیکی شهر مشهد را به همراه داشت (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۸۴). احداث فلکه یا خیابان اطراف حرم مطهر، این اقدام علاوه بر حل مشکل ارتباطی منجر به ایجاد ساختمان‌های دو طبقه و بناهایی گردید که باعث شد این محورها به یکی از مهمترین محورهای حیاتی و کارایی شهر در قالب دو عملکرد اداری و تفریحی تبدیل شود (رضوانی، ۱۳۸۴: ۲۵۴). بدینسان وی در راستای بهبود مولفه‌های شهری و شاخص‌های اشتغال، بهداشت و درمان، مسکن و آموزش کوشید.

۲-۱-۱-۶ دومین متولی در زمان رضاشاه فتح‌الله پاکروان است که از ۱۳۱۴ الی ۱۳۲۰ ش. متصدی این سمت بود. وی برخلاف اسدی یک دوره آموزشی نظامی را دیده و بیشتر مطیع اوامر شاه بود. پاکروان به مراتب بیش از اسدی در مقابل نیروهای مذهبی موضع‌گیری کرد. واقعه گوهرشاد و اقدامات سختگیرانه و تندروی وی در کشف حجاب، در حالیکه اسدی نسبت به کشف حجاب در مشهد به دلیل ماهیت مذهبی شهر خواستار تأمل نظر بیشتری از سوی شاه بود، زندانی و تبعید کردن عده‌ای از روحانیون پس از آن، برگزاری جشن تجدد نسوان، ارسال و فروش صندوق‌های حاوی طلای داخل ضریح و نذورات به بانک ملی، قطع مقرری قاریان، حفاظ و خطبه‌خوانان حرم، فروش زمین‌های الندشت بدون مجوز شرعی نمونه‌ای از کارهای اوست (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۵۱-۱۵۳). اینگونه اقدامات سبب تعارض با نیروهای مذهبی و اجتماعی شد. نتیجه آنکه در اثر فشار این نیروها بر شاه برکنار گردید.

با اینحال برخی اقدامات اجتماعی پاکروان عبارتند از: ساخت مدارس و واگذاری آن به وزارت فرهنگ با اجاره کم، کمک مادی سالیانه به برخی دانش‌آموزان و دانشجویان (موتمن، ۱۳۴۸: ۴۰۰)، رسیدگی به امور درمانی که از اسنادی مانند ذیل برداشت می‌گردد: احکام پرسنل و پیمان‌نامه منعقد با دکتر حسن فاضل و پروفیسور هامر شلاک برای خدمت در بیمارستان شاهرضا^۳، استخدام دو متخصص مجارستانی و ایتالیایی برای امور ساختمانی^۴، همچنین بخشنامه نایب‌التولیت مبنی بر شرکت

^۳ سند شماره ۹۰۰۴۵

^۴ سند شماره ۹۰۰۵۷

کارمندان بی‌سواد در کلاس‌های شبانه سالمندان؛ توسعه پرورشگاه و زایشگاه، احداث بیمارستان ویژه کودکان (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۵۴)، تاسیس دانشکده پزشکی در سال ۱۳۱۸ ش. (عطاردی، ۱۳۷۱: ۵۳۴). بدینسان اقدامات جسته و گریخته وی در دو زمینه آموزشی و بالاحص درمانی بیشتر در محیط نهادی‌ای بود که در زمان اسدی ایجاد شده بود.

پاکروان که همزمان استاندار خراسان نیز بود، فعالیت‌هایی در زمینه توسعه تکنولوژیکی و شهری انجام داد از قبیل توسعه کارخانه برق برای مصارف شهری، ورود ماشین به شبکه‌های درون شهری با دو دستگاه اتوبوس در سال ۱۳۱۸ و جایگزینی آن به جای درشکه طی سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ ش. در مشهد که نقش مهمی در رشد فیزیکی این شهر داشت (رهنما، ۱۳۹۰: ۲۳). تاسیس کارخانه قند آبکوه در سال ۱۳۱۵ ش. در زمینی به مساحت دو میلیون و هفتصد و نود هزار متر در زمین‌های موقوفه آستان قدس شد که در سال ۱۳۴۸ ش. به آستان قدس فروخته شد (کاویانیان، ۱۳۵۴: ۲۵۶). در زمان وی کلیه املاک مزروعی موقوفات آستان قدس را در مشهد و توابع آن و شهرستان‌ها از کوچک و بزرگ به شرکت فلاحتی خراسان اجاره دادند. این شرکت در سال‌های اولیه تاسیس با نظم صحیحی کار می‌کرد و آبادی املاک، باغات و احداث و احیاء قنوات را در پی داشت (موتمن، ۱۳۴۸: ۳۷۱-۳۷۰). بنابراین می‌توان تا حدودی بهبود رفاه کشاورزان را مدنظر داشت.

۲-۱-۶ نایب‌التولیه‌ها در دوره پهلوی دوم؛ عملکردها و ویژگی‌ها

در این دوره ۱۵ نفر نایب‌التولیه آستان شدند. از آنجا که اکثر این افراد غیربومی بوده و مدت زمانی لازم بود تا با تشکیلات آستان آشنا شوند آنهایی که مدت زمان تصدیشان کمتر از دو سال بود (اعتمادی، اشرفی، رام، و سراج) از بررسی حذف شدند. توضیح عملکرد مابقی آنان به شرح ذیل است.

۱-۲-۱-۶ علی منصور (۱۳۲۰-۱۳۲۴ ش.)؛ از مهمترین اقدامات اجتماعی وی موارد ذیل قابل اشاره است. تاسیس ساختمان کودکان و زایشگاه در بیمارستان شاه‌رضا، بازسازی جدام‌خانه (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۵۵-۱۵۷)، تکمیل ساختمان کتابخانه و موزه، حفر نخستین چاه عمیق در مشهد، ساخت نوانخانه برای کمک به نیازمندان (دایره‌المعارف آستان قدس، ج ۲: ۵۳۴)، در سال ۱۳۲۱ ش. که در مشهد قحطی مصنوعی ایجاد شد، «نظر آقای منصور این است که آستان قدس موسسه خیریه است. سواى وجه موجوده، عواید روزمره آنهم باید صرف امور خیریه گردد...» (در برابر پیشنهاد ارائه شده به منظور کمک به مستمندان) آقای منصور پاسخ دادند... اگر پول موجود را بطور رایگان به مستمندان بدهیم به گدایی و مفتخواری عادت نموده در آتیه بر متکدیان افزوده می‌گردد. قرار شد بنای نیمه تمام کتابخانه و موزه و... را شروع بکار نمایند و نیز ساختمان‌های مهمانخانه توس... و ساختمان‌های دیگری که مورد لزوم بیمارستان شاه‌رضا است شروع گردد... و منظور اصلی این باشد که مستمندان به عنوان کارکردن آمده به اسم اجرت روزانه به آنها کمک شود... منتهی فشاری برای کارکردن به آنها وارد نشود. ضمناً اگر خانواده آبرومندی... باشند که این قبیل کارها شایسته آنها نباشد بوسیله علما و معتمدین محل کمک شود... فقط برای عجزه و کودکان و زن‌های از کارافتاده نوانخانه‌ای از طرف آستان قدس دائر شود» (کاویانیان، ۱۳۵۴: ۳۱۰). مشهور است که وی رابطه حسنه‌ای با انگلیسی‌ها داشته و حامی آنان بوده است حتی انتخاب او به نخست‌وزیری نیز بنا به این دلیل بوده است. بنابراین

هرچند در زمان تصدی وی در آستان قدس مواردی که موید عدم استقلال رای وی با توجه به این نکته باشد دیده نشده، با اینحال این قضیه جای ابهام دارد.

۲-۱-۲-۲ محمود بدر (۱۳۲۶-۱۳۳۰ ش.)؛ برخی اقدامات او عبارتند از: بهبود بخشیدن به شرایط اقتصادی آستان قدس و افزایش درآمد املاک آن (احتشام کویانیان، ۱۳۵۴: ۲۲۹)، عقد قرارداد با شرکت بیمه ایران برای بیمه کارکنان آستان (۱۳۲۷ ش.) (موتمن، ۱۳۴۸: ۲۱۳)، تاسیس دبستان در روستای روشنوند گناباد، احداث بیمارستانی در مزرعه کنه بیست برای رفاه رعایای املاک آستان، احداث خانه برای سیل زدهگان محروم مشهد، اقدامات اولیه برای لوله کشی و تامین آب شرب مشهد با حفر چاه، کمک به دانش آموزان بی بضاعت (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۶۶) و تامین برخی نیازهای ضروری جدامیان (سند شماره ۶۷۸۲۰/۲ به نقل از جلالیان، ۱۳۹۰). وی رابطه خوبی با روحانیت داشته و از حمایت و همکاری آنان برخوردار بوده است. به عنوان مثال آیت الله فقیه سبزواری ضمن ابراز رضایت از عملکرد وی خواستار ابقایش از سوی شاه می شود (جلالی، ۱۳۷۷).

۳-۱-۲-۳ سید جلال الدین تهرانی (۱۳۳۰-۱۳۳۱ و ۱۳۴۰-۱۳۴۲ ش.)؛ وی در هر دو دوره همزمان استاندار خراسان نیز بود. آنگونه که از اسناد و مکاتبات وی بر می آید برنامه تهرانی برای آستان شامل این رئوس بود: جلوگیری از نفوذ دربار و درباریان، دولت و دولتیان در امور آستان قدس، ساماندهی امور مالی، ملکی و کشاورزی، تعدیل نیروی انسانی و نیز اجرای قوانین مذهبی. از اقدامات بحث انگیزش در دور اول مسئولیت می توان به اخراج ۷۶ بهایی از آستان قدس، دستور منع چراغانی در حرم به مناسبت تولد شاه به علت مصادف شدن با وفات امام سجاد (ع)، منع فروش مشروبات الکلی در مشهد اشاره داشت. در دور دوم نیز در برنامه ای که خودش تنظیم کرده بود برنامه های عمرانی مانند تعمیر باغات و احداث خیابان ها در راس اهداف او بود. همچنین توجه به بهداشت، رسیدگی به وضعیت بیمارستان منتصریه، احداث پلی کلینیک بیمارستان، تاسیس پرورشگاه، تاسیس مدرسه عملی فلاح از بچه های رعایای املاک آستانه با برنامه آموزش کشاورزی و ارتقای سواد ضمن برخورداری از تعلیمات دینی، برنامه آموزشی اکابر برای عامه، استخدام اطباء خارجی، خرید و تجهیز بخش های بیمارستان شاه رضا را می توان از دیگر اهداف او نام برد (طلایی، ۱۳۹۶: ۵۴ - ۴۴). در سال ۱۳۴۱ ش. با ابلاغ قانون مرحله دوم اصلاحات ارضی، قرار بود املاک آستان قدس با اجاره های مدت دار به روستاییان واگذار شود (جلالی، ۱۳۷۸: ۱۲۱). اما تهرانی از مخالفان اجرای قانون اصلاحات ارضی درباره موقوفات آستان قدس بود. او در نامه ای به محمدتقی فلسفی در سال ۱۳۶۰ ش. اشاره می کند که در این مورد مقاومت کرده و «سه ماه طول کشید که شاه قبول کند تا بنده متصدی هستم تقسیم موقوفات آستان قدس نشود» (طلایی، ۱۳۹۶: ۶۲). در حالیکه در زمان نیابت تولیت عزیزی طرح تقسیم اراضی آستان تهیه و در اوایل خرداد ۱۳۴۲ ش. به امضای شاه رسید (نیک مهر، ۱۳۹۱: ۱۲۷). ضمناً وی در استعفای خود دلیلش را دخالت دولت و دربار در امور آستانه می داند. برنامه ها و اقداماتی از این دست هم نشان از استقلال رای وی را داشت و هم الزام به رعایت شعایر مذهبی. تهرانی علاوه بر انتساب به خانواده ای روحانی، رابطه خوبی هم با روحانیون داشت. به قسمی که افرادی مانند آیت الله حسین بروجردی، یونس اردبیلی، حسن آقایی و میلانی از اقدامات او تقدیر کرده اند. او سه نفر مدرس برای آستان تعیین کرد: جواد آقای تهرانی برای خارج، آقا سید جواد مدرس برای سطح و از محمدتقی ادیب نیشابوری نیز به منظور

تدریس علوم دینی دعوت نمود. وی گاه نقش وساطت را میان دربار و روحانیون برای حل اختلاف در دوره پهلوی دوم ایفا می‌کرد. که به عنوان مثال می‌توان به نمایندگی او از جانب علما برای مذاکره با شاه در جریان مواد لایحه اصلاحات ارضی و لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی اشاره داشت (طلایی، ۱۳۹۶ و حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۶۹-۱۷۰). در سال ۱۳۴۱ ش. تهرانی از محل موقوفات آستان قدس، درمانگاهی شبانه روزی برای بیماران فقیر ساخت (موتمن، ۱۳۴۸: ۴۰۷). این درحالی بود که در همان سال به علت رکود بازار و خرابی اوضاع اقتصاد کشور، دستمزد کارگران نسبت به سال‌های قبل کاهش داشت (جلالی، ۱۳۷۸: ۱۵-۱۶). در امور کشاورزی می‌توان به اقدامات او برای دفع آفت ملخ و دعوت از کارشناسان روسی به این منظور اشاره داشت. وی برای بهبود شرایط کشاورزان املاک آستان قدس پیشنهاد ایجاد صندوق تعاونی با نحوه کارکرد آن به شاه ارائه داده و موافقت آن را اخذ کرد. همچنین مکاتباتی با نخست‌وزیر برای فروش گندم مازاد آستان قدس و تهیه گندم از افغانستان داشت. در واقعه زلزله قزوین و بوئین‌زهرا نیز با مدیریتی خوب کمک‌های مردمی را جمع‌آوری و با نظارت و هدایت آستان برای مناطق زلزله‌زده ارسال نمود. از خدمات شهری او نیز می‌توان به احداث بلوار وسیعی تقریباً به طول ۱۲ کیلومتر در سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۲ ش. اشاره کرد (طلایی، ۱۳۹۶: ۶۴-۴۶).

۴-۲-۱-۶ علی معتمدی (۱۳۳۱-۱۳۳۴ ش.): با توجه به اسنادی که وی خواستار رفع کدورت بین علما و رجال لشکری و کشوری و یا رفع اختلاف مابین شاه و مصدق بوده بنظر می‌رسد از استقلال رای بر خوردار بوده است. اما با اینحال چنین کوشش‌هایی پی‌آیندی نداشت که بیانگر نفوذ کلام او در دو طرف باشد. منابعی نیز به تلاش او در افزایش حقوق و جلب رضایت کارکنان آستان و جذب قلوب عمومی اشاره کرده‌اند (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۷۲، کاویانیان، ۱۳۵۴: ۴۴۹). از دیگر تلاش‌های معتمدی در امور خدمات شهری پیگیری‌هایی است که بمنظور افزایش نیروی برق مشهد انجام داده است. اما در منابع در دسترس به نتیجه‌ای که پیگیری‌های وی داشته اشاره‌ای نشده است.

۵-۲-۱-۶ فخرالدین شادمان (۱۳۳۴-۱۳۳۸ ش.): شادمان فرزند یکی از روحانیون واعظ تهران بود. با مرور منابع و اسناد اقدامات وی در آستان بیشتر معطوف بازسازی، توسعه و تجدید بنا، آینه‌کاری و تزیین، تعمیر و ترمیم بیوتات و اماکن متبرکه حرم است (موتمن، ۱۳۴۸). کاویانیان نیز در چند جا از وی به عنوان فردی ساعی یاد می‌کند که در زمینه‌های فوق و اطعام زوار کوشیده است (کاویانیان، ۱۳۵۴: ۱۴۷ و ۱۸۶). او در اختلاف با شاه، ظاهراً بر سر چگونگی اداره عواید آستان، استعفا داد و این استعفا را نیز به آیت‌الله بروجردی تقدیم کرد (میلانی، ۱۳۷۴).

۶-۲-۱-۶ محمد مهران (۱۳۳۸-۱۳۴۰ ش.): در زمان وی باشگاه لاینز آستان قدس به عنوان شعبه‌ای از یک موسسه خیریه بین‌المللی تاسیس شد (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۷۷). کاویانیان نسبت به وی بنا بر دلایلی نظر خوبی ندارد. و سر بسته از مفاسد وی یاد می‌کند که در زمان تهرانی اصلاح شد (کاویانیان، ۱۳۵۴: ۳۶۴). با اینحال وی از ذوق ادبی و علایق فرهنگی

^۶ بر اساس سند شماره ۶۹۴۰۰ موجود در مرکز اسناد آستان قدس وی از روحانیون و رجال لشکری و کشوری در جشن میلاد امام رضاع) دعوت به عمل آورد تا کدورت‌ها را رفع کنند. همچنین بر اساس سند ۷۶۷۴ موجود در همان مرکز معتمدی از شاه، مصدق و آیت‌الله کاشانی دعوت نمود تا با حضور در حرم اختلافات فی‌مابین را مرتفع سازند.

^۷ سند ۱۵۴۳۶۴، مرکز اسناد آستان قدس رضوی

برخوردار بود (دایره‌المعارف آستان قدس، ج ۲: ۵۶۹). در زمان وی اولین نشریه رسمی با عنوان «نامه آستان قدس» و با محتوایی مذهبی - فرهنگی با مدیریت فخرالدین حجازی و دکتر فیاض، با رویکرد ارائه مقالات دینی، اعتقادی و اخلاقی منتشر گردید (حافظی، ۱۳۸۷: ۲۶۸-۲۶۹). می‌توان متصور بود مهران سعی در جلب همکاری نیروهای مذهبی و روحانیون در این زمینه خاص داشته است. هرچند مهران در زمینه‌های اجتماعی اقدام خاصی نداده است و بیشتر در راستای ادامه روند موجود گام برداشت اما در اسناد به دو مورد در زمینه تامین اجتماعی، در ارتباط با کارمندان آستان قدس، بر می‌خوریم. یکی موافقت با مرخصی و پرداخت فوق‌العاده و کمک معاش فرزندان است.^۸ دیگری دستوری است برای معاینه پزشکی کارمندان. در حوزه کشاورزی نیز جز یکی دو مورد اقدام خاصی مشاهده نمی‌شود. این موارد نیز یکی تذکری است نسبت به وضعیت املاک کشاورزی واقع در درگز و دیگری نیز تذکر به شهیدی است مبنی بر قصور در انجام وظایف محوله پیرو تحویل مزارع درزاب.^{۱۱}

۷-۲-۱-۶ محمدصادق امیرعزیزی (۱۳۴۲-۱۳۴۴ و ۱۳۵۷ ش.)؛ عزیزی ضمن برخورداری از تحصیلات نظامی مراتب نظامی را نیز تا درجه سپهبدی پیمود. وی در توسعه و تعمیر اماکن متبرکه، تفکیک وظایف مدیران آستان، اصلاح امور اداری و تنظیم بودجه و رسیدگی به موقوفات اهتمام داشت (دایره‌المعارف آستان قدس، ج ۱: ۱۴۶). همچنین اقدامات مفیدی به منظور توسعه، آبادانی و عمران امور کشاورزی و آبیاری انجام داد. در دومین بار چون شرایط را برای ادامه کار مناسب نمی‌دید استعفا کرد (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۰-۱۷۹). در سال ۱۳۴۲ ش. کارخانه قند چناران که در زمینی به مساحت ۳۲ هکتار ساخته شده بود را از دولت برای آستان قدس خریداری کرد (عطاردی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۱). در سال ۱۳۴۳، بنای جدیدی به جای ساختمان قبلی بیمارستان منتصریه ساخته که شروع به کار نمود (مومن، ۱۳۴۸: ۴۱۵). در سال ۱۳۴۳ ش. عزیزی برای آسایش زوار دستور داد در اراضی پشت زاویه جنوب شرقی صحن مطهر مستراح و متوضای مدرن امروزی با دستشویی‌های عالی برای زن و مرد بطور جداگانه ساخته شود (کاویانیا، ۱۳۵۴: ۲۵۲). اما اتمام این کار تا زمان پیرنیا به تعویق افتاد. بنابر ادعای عاقلی عزیزی فردی متدین و درستکار بوده و نه تنها واجبات دینی بلکه مستحبات را نیز انجام می‌داد. بنابراین به اصول دینی پایبند بوده است (عاقلی، ۱۳۸۰: ۲۰۱).

۸-۲-۱-۶ نادر باتمانقلیچ (۱۳۴۴/۷/۶ - ۱۳۴۶/۳/۱)؛ وی فردی جدی، منضبط اما مغرور، خوش قلب و پاکدست بود. که به گفته جلال‌الدین تهرانی هنگامی که متوجه خطایش می‌شد از آن بر می‌گشت. وی یک دوره نظامی در مدرسه عالی افسری سویس گذرانده و در سال ۱۳۳۶ به درجه سپهبدی دست یافت. او در سال ۱۳۳۱ رییس دفتر نظامی شاه و ریاست ستاد ارتش بود. باتمانقلیچ گویا زیاد خود را متعهد به رعایت تشریفات سنتی نمی‌دانست به همین سبب ناخرسندی‌هایی را سبب شد. وی ضمن سپردن بسیاری از سمت‌های حساس آستان به امرا و افسران ارتش، اصلاحاتی را برای آستان و تعمیراتی را در

^۸ سند شماره ۶۸۹۴۴، مرکز اسناد آستان قدس رضوی

^۹ سند شماره ۱۲۰۹۴۷، مرکز اسناد آستان قدس رضوی

^{۱۰} سند شماره ۸۸۴۹۷، مرکز اسناد آستان قدس رضوی

^{۱۱} سند شماره ۸۸۲۹۶، مرکز اسناد آستان قدس رضوی

بیوتات انجام داد (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۰-۱۸۱). همچنین در حفظ موقوفات و منابع آبی کوشید (دایره‌المعارف آستان قدس، ج ۱: ۱۷۶) در این زمان کاویانیان درخواست تهیه صورتی از تشکیلات آستان را کرد و با موافقت مواجه شد (فاضلی، ۱۳۹۸: ۵۲۰). اما به عقیده مومتمن علی‌رغم کارهای کوچک، نه ساخت‌وساز تازه‌ای در آستان انجام داد و نه کارهای نیمه تمام سپهد عزیززی را به اتمام رساند. وی در دوره‌ای به مشهد آمد که به دلیل تبعید آیت‌الله خمینی و قمی، جو غالب بر ضد شاه و حکومت بود. از این رو شاه استاندار را از میان نظامیان برگزید تا امور آستان هم در دست آنان باشد و آن حوزه مهم مذهبی زیر نظارت مستقیم نماینده برگزیده خود او باشد.

۹-۲-۱-۶ باقر پیرنیا (۱۳۴۶-۱۳۵۰ ش.)؛ وی اقدامات مفیدی در خصوص امور عمرانی و تعمیر بیوتات و اماکن متبرکه انجام داد. پیرنیا ضمن همکاری با آیت‌الله میلانی برای ارتقای امور فرهنگی آستان به خرید کتابخانه‌های شخصی برای آستان و جمع‌آوری قرآن‌های خطی کوشید و وضعیت موقوفات را در دیگر استان‌ها مورد پی‌گیری قرار داد (دایره‌المعارف آستان قدس، ج ۱: ۲۶۳). در زمینه کشاورزی و صنعت بخش عمده‌ای از درآمد آستان را به هزینه در آن اختصاص داد. وی اظهار می‌دارد چاه‌های عمیقی برای زمین‌های کشاورزی در مشهد، سرخس و رفسنجان حفر کرده، یکی از مهندسان پرکار وزارت کشاورزی را به ریاست کشتزار نمونه می‌گمارد که در نتیجه آن سطح تولید چغندر، گندم را به حدود دو برابر رساند و ۳۰۰ هکتار نیز باغ ایجاد نمود. در سرخس نیز علاوه بر درختکاری، حدود ۱۰۰۰ کیلومتر، ۷۰۰ هکتار باغ میوه به وجود آمد (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۳۱۹-۳۱۷). در زمینه امور شهری در احیاء و به‌سازی بخش‌هایی از شهرهای فردوس، کاخک، گناباد پس از زمین لرزه کوشید و برای تامین آب مشهد تلاش کرد. وی در سال ۱۳۴۶ ش. به دریافت نشان درجه یک آبادانی و پیشرفت نائل شد. در حوزه امور درمانی بیمارستان امام رضا (ع) را تجهیز و بودجه آن را افزایش داد (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۵-۱۸۳). در سال ۱۳۴۶ ش. کارخانه نان رضوی تاسیس شد و اندکی پیش از آن کلیه سهام کارخانه نساجی خریداری، بدهی‌هایش پرداخت و ماشین‌های جدید از چک اسلوواکی وارد شد. همچنین سه کارخانه قند از دولت برای آستان خریداری شد (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۳۲۸-۳۲۹).

۱۰-۲-۱-۶ حسن زاهدی (۱۳۵۰-۱۳۵۳ ش.)؛ در زمان وی نیز تعمیر ساختمان و بیوتات و احداث رواق‌هایی ادامه یافت. او همچنین بند گلستان را تعمیر (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۶)، و آب و برق شهر جدید آستان قدس را تأمین نمود. در سال ۱۹۷۳ م (۱۳۵۱ ش.) (آستان) فقط ۶۰ میلیون ریال عایدی داشت. دفتر مطالعاتی فرانسه - ایران در آن زمان تخمین زد که آستان با ۲/۴ میلیارد ریال سرمایه‌گذاری می‌تواند حدود ۱/۷ میلیارد ریال درآمد داشته باشد. در واقع تولید آستان در مقابل دریافت مبالغ مضحک، زمین‌های خود را به دوستان و آشنایان اجاره داده است (اورکاد، ۱۳۸۲: ۸۶). هرچند این واگذاری تماماً در زمان زاهدی اتفاق نیافتاده و مربوط به پیشینیان نیز می‌شود، با اینحال ظاهراً زاهدی اقدام خاصی در این خصوص به عمل نیاورده است و در عوض به دیوان‌سالاری آستان پرداخته و تشکیلات نوینی برای آن پی می‌ریزد.

۱۱-۲-۱-۶ عبدالعظیم ولیان (۱۳۵۳-۱۳۵۷ ش.)؛ وی از تحصیلات نظامی هم برخوردار بود و در سال ۱۳۴۹ ش. آجودان کشوری شد. ولیان علاوه بر تصدی نیابت تولیت، استاندار خراسان هم بود و از حمایت و پشتیبانی مستقیم شاه و ساواک برخوردار بود. بطوریکه با اختیارات زیاد «در حد نایب‌السلطنه» شروع به توسعه تولیدات زراعی (ایجاد مزرعه نمونه طرق،

آغاز آبیاری دشت سرخس)، احداث شرکت نان قدس رضوی و کارخانه‌های تولید مواد غذایی (آردسازی، کارخانه قند و شکر)، تخریب و بازسازی مشهد و دور حرم کرد بطوری که امکان پذیرایی دومیلیون مسافر که هر سال به مشهد می‌روند فراهم آید (اورکاد، ۱۳۸۲: ۸۸). در سال ۱۳۵۴ش. کارخانه کنسروسازی آستان قدس در زمینی به مساحت ۲۱ هکتار ایجاد گردید (عطاردی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۳). همچنین اقداماتی در زمینه مسکن و امور شهری انجام شد مانند: احداث شهر جدید در اراضی آبکوه به وسعت تقریبی ۸ میلیون مترمربع متعلق به آستان قدس با اقدامات شهرسازی و تامین آب و برق، تلفن و گاز. این شهر باهدف سکونت ۸۵۰۰۰ نفر ایجاد شد و دارای بناهای اداری و مراکز تفریحی، اجتماعی، درمانی، آموزشی و تجاری است. ساخت آپارتمان‌های مرتفع (از سوی سازمان نوسازی و عمران آستان قدس) در مساحتی بالغ بر ۵۶۶۸۰ متر مربع در ۱۱ بلوک که هریک دارای ۵۰ دستگاه آپارتمان بود، آپارتمان‌های کارگری (بوسیله اداره کل مسکن و شهرسازی خراسان) با تعداد ۱۳۴۶ واحد در واحدهای کارخانه قندچناران، قند آبکوه، نخریسی و نان رضوی (آستان قدس رضوی؛ دیروز و امروز، ۱۳۵۴: ۲۰۱-۲۰۰). با اینحال در مواجهه با نیروهای مذهبی، مهمترین نقش او در خراسان مهار حرکت‌های مذهبی و محافل و مدارس دینی و بازار در مشهد بود (حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۷-۱۸۹). در دوره تصدی وی در سال ۱۳۵۴ش. قانون اوقاف به تصویب رسید که بر مبنای آن تصدی امور وقف در بخش‌هایی نیز از متولیان رسمی گرفته شد و به دولت واگذار شد (اکبری، ۱۳۹۹: ۱۵۵-۱۵۳).

۳-۱-۶ تحلیل ویژگی‌ها و اقدامات نایب‌التولیه‌ها در دوره پهلوی

از تحلیل بخش قبل جداول مقایسه‌ای مفیدی قابل طرح است.

جدول شماره ۲: ویژگی‌های نواب تولیت و اقدامات اجتماعی

نام نایب‌التولیه	ویژگی‌ها												اقدامات و سیاست‌گذاری اجتماعی						
	مدت تصدی	استقلال رای	رابطه باد و حایت	گستره اختیارات	پیشینه نظامی	جمع نمرات	آموزشی	درمانی-پیدا شتی	مسکن	اشتغال	تامین اجتماعی	خدمات شهری	بهبود کشاورزی	جمع نمرات					
محمودولی خان اسدی	۱۰ سال	+	+	-	-	۳	+	+	-	+	+	-	۵						
فتح‌الله پاکروان	۶ سال	-	-	+	+	۱	+	+	-	+	+	+	۵						
علی منصور	۳ سال و ۸ ماه	-	-	+	+	۲	-	+	+	+	-	-	۳						
محمود بدر	۴ سال	+	+	-	-	۳	+	+	+	-	+	-	۵						
سید جلال‌الدین تهرانی (مجموع دو دوره)	۲ سال و ۱۱ ماه	+	+	+	+	۴	+	+	-	+	+	+	۵						
علی معتمدی	۲ سال و ۳ ماه	+	؟	-	-	۲	-	-	-	+	-	-	۱						
سیدفخرالدین شادمان	۲ سال و ۱۰ ماه	+	+	+	+	۴	-	-	-	+	-	-	۱						
محمد مهران	۲ سال و ۸ ماه	؟	+	-	-	۲	-	-	-	+	-	-	۱						
محمدصادق امیرعزیزی (مجموع دو دوره)	۲ سال و ۶ ماه	-	-	-	+	۱	-	+	+	-	-	+	۳						
نادر باتماقلیچ	یکسال و هشت ماه	-	؟	+	+	۲	-	-	-	+	+	+	۳						
باقر پیرنیا	۴ سال و ۳ ماه	+	+	+	+	۴	-	+	+	-	+	+	۴						
حسن زاهدی	۲ سال و ۸ ماه	-	-	-	+	۲	-	-	-	-	+	-	۱						

٥	+	+	-	+	+	+	-	١	+	+	-	-	٤ سال و ٤ ماه	عبدالعظيم وليان
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---------------	-----------------

در بین نایب‌التولیه‌ها پنج نفر: اسدی، پاکروان (دوره پهلوی اول)، بدر، تهرانی و ولیان (دوره پهلوی دوم) مجموع نمره اقدامات آنان پنج است. از میان آن‌ها پاکروان و ولیان پیشینه نظامی دارند و با روحانیت رابطه‌ای تنش‌زا داشتند. از میان ایشان سه نفر؛ پاکروان، تهرانی، و ولیان استاندار بودند. در بین آنان اسدی و ولیان در زمینه اشتغال‌زایی اقدامات شاخصی داشت. پس از آن کشاورزی قرار دارد که دو نفر برای بهبود وضعیت آن اقدامی انجام داده‌اند. آذر حوزه مسکن نیز بدر و ولیان اقدامی انجام دادند.

پیرنیا با گرفتن نمره چهار در رتبه بعدی قرار می‌گیرد. پیرنیا هم مانند اسدی ضمن نداشتن پیشینه نظامی از استقلال رای برخوردار بوده، با روحانیت رابطه خوبی داشته اما برخلاف اسدی استاندار بود.

نایب‌التولیه‌هایی که با نمره سه در رده سوم قرار می‌گیرند عبارتند از عزیزی و منصور و باتمانقلیچ. این افراد ضمن آنکه استاندار بودند رابطه مبتنی بر همکاری با روحانیت نداشتند. عزیزی و باتمانقلیچ پیشینه نظامی داشتند. زمینه‌های آموزشی، مسکن و خدمات شهری حوزه‌های مشترکی است که عزیزی و منصور در آن‌ها اقدامی نداشتند. مضاف بر آنکه منصور در زمینه کشاورزی و عزیزی در زمینه تامین اجتماعی عملکردی قابل توجه ارائه ندادند.

معتمدی، شادمان، مهران و زاهدی نواب تولیتی هستند که در آخرین رده قرار گرفته و نمره یک را دریافت می‌دارند. تامین اجتماعی حوزه مشترک اقدامات سه نفر از این افراد است و زاهدی در زمینه خدمات شهری اقداماتی را انجام داده است.

در جدول بالا شاید تناقضی دیده شود که لازم به توضیح است افرادی مانند پاکروان، عزیزی و ولیان نمره ویژگی آنان، یک اما نمره اقدامات اجتماعی آنان بالاست. باید به خاطر داشت میانگین مدت زمان تصدی آنان حدوداً چهار سال است. همگی استاندار و دارای پیشینه نظامی هستند. بنابراین با تکیه بر نیروی قهری اقداماتی را انجام داده اما همزمان تنش را نیز در جامعه افزایش داده‌اند. ضمن آنکه پاکروان بلافاصله پس از اسدی عهده‌دار منصب شد بنابراین در راهی گام نهاد که اسدی پیش از او آغاز کرده بود.

اساساً هیچ‌کدام از نواب تولیت که دارای سابقه نظامی بوده‌اند از استقلال رای برخوردار نمی‌باشند. انتصاب نظامیان با گستره اختیاراتشان را می‌توان در بستر نزاعی دید که حکومت با داعیه‌داران سنتی این عرصه یعنی روحانیت داشت و به قصد محدودسازی حوزه عمل آنان بود. ضمن آنکه نایب‌التولیه‌هایی هم که تا حدی از استقلال رای برخوردار بودند نتوانسته با شاه همکاری کنند و نهایتاً کنار رفتند.

مورد شادمان چالش‌انگیز است. مانند نمره او در ویژگی‌ها را تهرانی داراست، مدت زمان تصدی‌اش نیز تقریباً با تهرانی برابری می‌کند. اما کمترین نمره را در اقدامات اجتماعی به خود اختصاص داده. وی بیش از آنکه شخصی سیاسی - اجرایی

^{۱۲} عبارتند از: پاکروان، تهرانی

^{۱۳} معتمدی، شادمان و زاهدی

باشد، دارای شخصیتی فرهنگی است و اهتمام خود را صرف امور داخلی اماکن متبرکه و زوار کرده است. از همین رو نمی تواند خود را با دستگاه سیاسی وقت همساز کند. بنابراین کناره گیری می کند.

جدول شماره ۳: فراوانی اقدامات در زمینه های اجتماعی توسط نواب تولیت

حوزه های ذیل اقدامات اجتماعی	تعداد افرادی که عملکردی داشته اند	تعداد افرادی که عملکردی نداشته اند
مسکن	۳	۱۰
آموزشی	۴	۹
اشتغال	۵	۸
بهبود کشاورزی	۶	۷
خدمات شهری	۸	۵
خدمات درمانی و بهداشتی	۸	۵
تامین اجتماعی	۸	۵

جدول فوق بیانگر آن است که ۱۰ نفر از ۱۳ نواب التولیه مورد بررسی در زمینه مسکن اقدام خاصی نکرده اند. این امر به نظر می رسد بیشتر از شرایط ساختاری باشد منجمله محدودیت هایی که وقفی و مصارف آن ایجاب می کرده است. از دیگر سو حاصل واگذاری املاک آستان به افراد یا سازمان ها به صورت اجاره یا در برخی موارد فروش تحت نام تبدیل به احسن می باشد.

۲-۶ تحلیل ساختاری؛ بستر اجتماعی، سیاسی

با روی کار آمدن رضاشاه و شکل گیری دولت مدرن، اقدامات گسترده ای در راستای تمرکز قدرت و اهداف مدرنیزاسیون، در زمینه هایی از قبیل بروکراسی، حمل و نقل، تقویت ارتش، آموزش و بهداشت، صورت پذیرفت. بدنبال وی محمدرضا پهلوی حکومتی شبه مدرنیستی استبدادی که به لحاظ اقتصادی بر نفت متکی بود را ایجاد نمود. آستان قدس نیز مستقیم (دستوری) یا غیرمستقیم از تاثیر پذیری سیاست های کلان و رویکرد مدرن سازی برکنار نبوده است. مضاف بر آنکه شرایط اجتماعی-سیاسی نیز بر فراز و فرود و نوع اقدامات موثر بود.

طی سال های ۱۳۱۲-۱۳۲۰ دولت از صنایع حمایت گسترده ای کرد و مستقیماً در کارخانه های مدرن سرمایه گذاری نمود، به نحویکه بودجه صنایع در سال ۱۳۲۰ برخلاف ۱۳۱۳ تقریباً پنجاه برابر شد و بیشتر آن نیز به منظور ساخت کارخانه های مدرنی بود که به تولید قند و شکر، محصولات نخی و ابریشمی، مصالح ساختمانی و ... اشتغال داشتند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۱۶۱-۱۷۷). در زمینه سیاست ها و سرمایه گذاری آستان در صنعت که تاثیر بسزایی بر اشتغال، آموزش، مسکن و خدمات شهری داشت می توان به اولین نمونه آن، یعنی تاسیس کارخانه نخریسی در ۱۳۱۶ اشاره ای داشت. این اقدام از سویی محصول قوانینی بود مانند قانون ۱۳۰۱ مجلس که به موجب ماده یک آن دولت مکلف به تهیه کلیه لباس ها برای مستخدمین

لشکری و کشوری از مصنوعات و منسوجات ایران بود، قانون ۱۳۰۷ مبنی بر متحدالشکل شدن لباس، قانون ۱۳۰۸؛ یکسان‌سازی لباس^{۱۴} و قانون سال ۱۳۰۹ که به موجب آن ورود برخی کالاهای خارجی مانند پارچه ابریشمی که در داخل تولید می‌شود ممنوع اعلام شد. از سویی دیگر اقدام در صنعت نساجی در مشهد میراثی تاریخی داشت. مشهد از دوره صفویه بنابر دلایلی مانند حاصل‌خیزی خاک، وجود نیروی کار فراوان و ارزان قیمت، بازار پرفروش برای نخ و پارچه، حمل‌راحت ماشین‌آلات به دلیل نزدیکی راه و ارزانی کرایه از طریق روسیه و انتقال آنها از مرز باجگیران^{۱۵} زر زمهره مهمترین شهرهای ایران محسوب می‌گردید. همچنین کارخانه با دادن عوارض به شهرداری کمک کرد تا بتواند طرح‌ها و پروژه‌های خود را در مشهد پیش ببرد.^{۱۶} در مراحل نیز توسط روسای کارخانه، زمین‌هایی جهت اسکان کارگران و دیگر برنامه‌های عمرانی داده شده است (حطیط و دیگران، ۱۳۹۸: ۵۱-۳۹). این درحالیست که جمعیت مشهد در آن ایام حدود ۱۷۶۷۷۱ نفر بود (رهنما، ۱۳۹۰: ۲۳).

باید خاطر نشان ساخت؛ آموزش یکی از مهمترین برنامه‌های رضاشاه برای ساختن ایرانی نوین بود. به نحویکه تعداد مدارس از ۶۱۲ در حوالی ۱۳۰۱ ۸۳۸۱ باب در سال ۱۳۱۶ رسید. بودجه آن نیز که در سال ۱۳۰۴ کمتر از ۸ میلیون ریال بود در سال ۱۳۱۸ از مبلغ ۸۴ میلیون ریال فراتر رفت (ماتی، ۱۳۸۳: ۱۸۸-۲۱۱). در راستای توسعه مدارس و آموزش بسیاری از سیاست‌مداران و شخصیت‌های فرهنگی اواخر قاجار و عصر رضاشاه که در واقع تربیت‌شدگان نسل اول انقلاب مشروطه بودند، نقش تعیین‌کننده‌ای در این زمینه داشتند (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۱۱۷). در سال ۱۳۰۰ شورای عالی آموزش با الگوبرداری از اروپا تاسیس شد و در سال ۱۳۰۱ یکی از معیارهایی که قانون برای استخدام در نظر گرفت، تحصیلات بود (تخشید، ۱۳۷۷: ۱۰۴-۹۹). ضمن آنکه در اردیبهشت ۱۳۰۶ قانونی به تصویب رسید که به موجب آن صدی نیم از املاک مزروعی اربابی به تاسیس مدارس ابتدایی در همان محل اختصاص یابد. بدین ترتیب نظام آموزشی غیرمذهبی و ملی‌ای شروع به کار کرد (کرونین، ۱۳۸۳: ۱۲). آستان نیز با توجه به امکانات موقوفه‌ای و در نبود امکانات از سوی سایر دستگاه‌ها در این راستا گام برداشت. از سویی نیز با توجه به وضع قوانین و ایجاد تشکیلاتی برای باسواد کردن کارگران در دوره رضاشاه، کلاس‌های بزرگسالان در کارخانه (مانند نخ‌ریسی) برای تدریس در نظر گرفته شد^{۱۷} و برای کارگرانی که در این کلاس‌ها شرکت می‌کردند مزایای خاصی در نظر گرفته می‌شد. حتی طی بخشنامه استاندار مورخ ۱۳۱۷/۳/۵ دستور داده شد کارگرانی که در کلاس‌های اکابر غیبت کرده باشند روزمزدشان پرداخت نگردد (حطیط و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۶). اما با استقرار وزارت فرهنگ و معارف، این وزارتخانه متولی ایجاد و نظارت مدارس شد. بنابراین بسیاری از مدارس آستان نیز به این وزارتخانه واگذار گردید.

^{۱۴} براساس این قانون؛ مستخدمین و دانش‌آموزان در سال نو باید از پارچه‌های ایرانی لباس تهیه کنند.

^{۱۵} اسناد شماره ۱۳۷۷۸۷/۱۱۲ و ۱۴۲-۹۷۲۸۹/۱۵۴

^{۱۶} اسناد شماره ۱۳۸۲۷۵/۱۵-۱۲

^{۱۷} سند شماره ۱۳۷۷۹۷/۳۱

از شهریور ۱۳۲۰ تا چند سالی پس از آن در روال اقدامات اجتماعی آستان اختلال‌هایی را مشاهده می‌کنیم، تا آنکه در دهه ۱۳۳۰ تا نیمه‌های دهه ۱۳۴۰ شاهد چرخش عملکرد آستان معطوف به تعمیر، توسعه و نوسازی بیوتات حرم مطهر هستیم. جلالیان (۱۳۹۰) اقدامات متولیان را در دهه ۱۳۲۰ درخشان ارزیابی نمی‌کند. باید متذکر شد با اشغال کشور توسط نیروهای متفقین زمینه برای ناامنی و شورش‌های محلی فراهم گردید. در این مسیر بخشی از توان منصور صرف مذاکره با شوروی که ارتش آن مشهد را اشغال کرده بود، تامین آرامش در منطقه و فرونشاندن اغتشاش شد (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۷۴-۷۵). با اینحال منصور و بدر همانگونه که اشاره شد تلاش‌هایی انجام داده که شایان توجه است. اعتمادی، اشرفی و رام نیز احتمالاً به دلیل کوتاه بودن مدت زمان تصدی (حدود یکسال) نتوانستند اقدام بخصوصی انجام دهند. بنابراین حکم جلالیان نمی‌تواند برای همه متولیان صادق باشد. اما در دهه ۱۳۳۰ اوضاع اقتصادی کشور نابسامان و بحران‌زده است. در پی آن اعتراضاتی رخ داد که با سرکوب مواجه می‌شوند. آبراهامیان اشاره می‌کند که مشکلات شدید اقتصادی و فشارهای خارجی باعث شد اعتصابات طی سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۳۶ سه مورد و در سال‌های ۱۳۳۶ تا ۱۳۴۰ به بیش از ۲۰ مورد برسد. که با درگیری‌های خونین به پایان رسید (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۵۱۸-۵۱۹). طی بازه زمانی ۱۳۳۰ الی ۱۳۳۲ حزب توده تنها گروه فعال در مشهد است که مرتب به تظاهرات خیابانی دست می‌زد (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۷۷). در این دهه بیکاری و تورم بالا دامنگیر جامعه بود. کاتوزیان در این باره می‌نویسد «بیکاری در میان نیروی کار غیرماهر شهری به سرعت در حال افزایش بود... دو سال بعدی (پس از ۱۳۳۹) را جامعه ایران در رکود اقتصادی و بی‌ثباتی سیاسی به سر برد و جنگ قدرت سختی را نظاره کرد که از میان آن استبداد شبه مدرنیستی شاه زاده شد و صدمات و ویرانی‌های بی‌سابقه‌ای را برای کشور به ارمغان آورد» (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۵۵). باگذشت دهه ۱۳۳۰، سیاست نوگرایی شاه بر این بود که از مبالغ‌هنگفتی که زائران اهدا می‌کردند استفاده مناسبی به عمل آورد. بدین معنی که «با سرمایه‌گذاری در بازسازی و توسعه حرم از برخی جهات می‌توانست رقیبی برای مکه باشد» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۹۳). بنابراین توجه چندانی به اقدامات اجتماعی نداشت. در چنین شرایطی طی سال‌های بین ۱۳۳۵ الی ۱۳۴۵ قسمت عمده زمین‌های وقفی مشهد بیشتر به مهاجرین و به قیمت نازلی به اجاره داده می‌شد (رضوانی، ۱۳۸۴: ۲۶۴).

رشد شاخص‌های مسکن‌سازی، کشاورزی، شهری، اشتغال‌زایی را می‌توان در ارتباط با برنامه پنجم عمرانی کشور (۱۳۵۲-۱۳۵۶) بهتر درک کرد. کلیدواژه اصلی در این سیاست‌گذاری، توسعه اقتصادی مبتنی بر صنعتی‌شدن و تحقق حداکثر رشد کشاورزی با تکیه بر منابع موجود به منظور ساخت زیربنای اقتصادی از راه‌هایی مانند تقویت واحدهای صنعتی و کشاورزی است. از جمله موارد حائز اهمیت در این سیاست‌گذاری کلان که با اهداف این مقاله نیز مرتبط است عبارتند از؛ سیاست‌ها و اقدامات در زمینه‌های کشاورزی- روستایی، شهری و مسکن. در زمینه کشاورزی؛ در این برنامه مقرر شد با سرمایه‌گذاری در تمامی بخش‌های کشاورزی و روستایی، با ایجاد تاسیسات زیربنایی، شرکت‌های سهامی زراعی و کشت و صنعت، و نیز تعاونی‌ها، و... توسعه و افزایش تولیدات کشاورزی تقویت گردد. بگونه‌ای که رشد سالانه‌ای معادل ۷٪ داشته باشد. این امر از آن روست که ضمن حفظ استقلال داخلی از بازار جهانی، هم تقویت‌کننده آهنگ رشد صنعتی‌شدن است و هم می‌تواند

جوابگوی افزایش سریع جمعیت باشد.^{۱۸} با اینحال در سال ۱۳۵۶ با کاهش تولید نسبی سرانه در بخش کشاورزی موقعیت آن بدتر شد که شاهدهی است بر کنار زدن این بخش توسط دولت صاحب نفت. حتی پیش از این نیز سیاست‌های دولتی در مورد کشاورزی به ضرر جامعه روستایی بود. (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۳۰۷ و ۱۷۹). امری که برخلاف آن آستان همچنان به اقدامات خود ادامه داده است. در راستای اهداف برنامه پنجم مسئله مسکن به دلیل عدم سرمایه‌گذاری به نحو بارزی برجسته شده و لزوم دخالت دولت را می‌طلبد. بنا بر گزارش این برنامه در پایان ۱۳۵۱ در برابر ۲۷۵۹ هزار خانوار شهری، ۱۶۲۵ هزار واحد مسکونی و برای ۳۴۸۹ هزار خانوار روستایی، ۲۹۰۸ هزار واحد مسکونی موجود بوده که این ارقام در مجموع حاکی از کمبود ۱۷۱۵ هزار واحد مسکونی دارد. بدینسان بنابر سیاست‌های برنامه پنجم می‌بایست در مناطق شهری ۸۱۰ هزار واحد مسکونی، و در مناطق روستایی حدود ۲۴۰ هزار واحد مسکونی احداث شود. بدینسان تامین مسکن برای کلیه قشرها و گروه‌های اجتماعی از طریق گسترش فعالیت‌های تعاونی مسکن و تامین وام مسکن در دستور کار قرار گرفت.^{۱۹}

هرچه به انتهای دوره پهلوی نزدیک می‌شویم اقدامات در زمینه شهری افزایش می‌یابد. اساساً بعد از سال‌های ۱۳۳۲ جامعه ایران در حال صنعتی شدن سریع بخش شهری بود (فوران، ۱۳۹۲: ۴۵۹). شایان ذکر است در برنامه پنجم به رشد شهرنشینی و مسائل آن پرداخته شده است. بر اساس پیش‌بینی آهنگ رشد، نسبت شهرنشینی از ۴۲٫۷٪ به ۴۷٫۳٪ افزایش خواهد یافت به عبارتی جمعیت شهرنشین از ۱۳٫۲ میلیون نفر در سال ۱۳۵۱ به حدود ۱۷ میلیون نفر در سال ۱۳۵۶ خواهد رسید. بدینسان این برنامه بهبود نظام برنامه‌ریزی توسعه شهری، استفاده صحیح از اراضی شهری، تقویت و بهبود مدیریت و توانایی فنی شهرداری‌ها و سازمان‌های محلی را در دستور کار قرار می‌دهد. بگونه‌ای که مقرر شد کل اعتبارات عمرانی (شهری) از میزان ۹٫۱ میلیارد ریال در برنامه چهارم به ۵۰ میلیارد ریال در برنامه پنجم بالغ گردد. در راستای سیاست‌های کلان فوق اولین مطالعات طرح جامع مشهد در سال ۱۳۴۷ آغاز شد. بر اساس این طرح جمعیت شهری حدود ۱٫۵ میلیون نفر در وسعتی حدود ۱۷۰ کیلومتر مربع پیش‌بینی گردید. ضمن آنکه محدوده شهری مشهد از ۱٫۶۰۰ هکتار در سال ۱۳۳۵ به ۳٫۲۰۰ هکتار در سال ۱۳۴۵ افزایش یافت. این افزایش در سال ۱۳۵۵ به حدود ۷٫۸۰۰ هکتار رسید. جمعیت مشهد که در سال ۱۳۳۵ حدود ۲۴۰ هزار نفر برآورد شده بود، در سال ۱۳۴۵ حدود ۴۰۹۶۰۰، و در سال ۱۳۵۵ به میزان ۶۶۷۸۰۰ نفر بالغ گردید (شریعتمداری، ۱۳۹۵: ۱۰۲-۱۰۴).

ضمناً آمارها بیانگر آن اند که اوایل دهه ۱۳۵۰، ۲۱٪ جمعیت، عمدتاً شهری دچار سوء تغذیه اند و ۲۰٪ باز هم اکثراً شهرنشین دچار سوء تغذیه شدید هستند و ۳٪ که بیشترشان ساکنین روستا هستند به نحو خطرناکی دچار سوء تغذیه اند. بدینگونه بخش کشاورزی طی سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۵۷، فقیرترین و محروم‌ترین مردم را در بر داشت. همچنین با اینکه در دهه ۱۳۵۰ خدمات بهداشتی و درمانی دولتی و خصوصی به شدت گسترش یافت. به نحویکه در برنامه پنجم هزینه‌های اجتماعی بالغ بر ۶٫۲٪ کل بودجه برنامه شد و در سال ۱۳۵۳ دفتر مرکزی بیمارستان‌های دولتی بدنال تاسیس بیست بیمارستان عمومی هزار

^{۱۸} برنامه پنجم توسعه عمرانی کشور (تجدیدنظر شده) ۱۳۵۲-۱۳۵۶ قسمت اول؛ کلیات اقتصادی و اجتماعی، که پس از تصویب کمیسیون برنامه مجلس، به تصویب کمیسیون برنامه مجلس سنا در تاریخ ۱۳۵۳/۱۲/۲۴ رسید.

^{۱۹} برنامه پنجم توسعه عمرانی کشور

تخت‌خواب در سراسر کشور بود(کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۳۴۰-۳۳۹)؛ با این احوال شاهد اقدام حائز اهمیتی در زمینه تامین اجتماعی از سوی آستان نیستیم. حتی در زمینه خدمات درمانی نیز برخلاف رویه شاهد افت آن می‌باشیم.

۳-۶ تاثیر موقوفات بر اقدامات اجتماعی آستان:

به نظر می‌رسد میزان و نوع وقفیات نیز بر اقدامات متولیان موثر باشد. با استفاده از منابع معتبر، تعداد وقف‌ها بر اساس دهه بصورت ذیل است.

جدول فراوانی رقبات وقفی بر اساس دهه

دهه	فراوانی	درصد
1310	8	21.05
1320	7	18.42
1340	7	18.42
1330	6	15.79
1300	5	13.16
1350	5	13.16

میانگین وقفیات در سه دهه اول پهلوی که همسو با بیشترین اقدامات اجتماعی است برابر ۵۲٫۶۳٪ می‌باشد. در دهه ۱۳۳۰ همانگونه که اقدامات متولیان افت محسوسی پیدا می‌کند، از میزان رقبات وقفی نیز کاسته می‌شود. در اوایل دهه چهل همسو با رشد موقوفات مجدد شاهد رشد اقدامات متولیان هستیم. طی دو دهه پایانی پهلوی ضمن افت و خیزهایی در اقدامات، نوع آن‌ها نیز در اواخر پهلوی سمت و سوی شهرسازی(اشتغال، مسکن، مسایل شهری) به خود می‌گیرد در این راستا همان‌گونه که در جدول ذکر شد، دهه پنجاه کمترین میزان وقف را داراست. اگر مصارف موقوفات را در هجده مقوله دسته‌بندی کنیم،^{۲۰} درصد مصارف موقوفات مرتبط با اقدامات اجتماعی بصورت ذیل است:

جدول میزان درصد نوع مصارف

نوع مصرف	درصد
آموزشی	۴٪
درمانی - بهداشتی	۲۱٪

^{۲۰} کاتوزیان اشاره می‌کند ارقام رشد بودجه خدمات بهداشتی-درمانی را باید با بودجه دفاع و امنیت مقایسه کرد که معادل ۳۱٫۵٪ کل بودجه بود. حتی مهمتر از آن عدم‌بازدهی نسبی آن‌ها دارای اهمیت است.

^{۲۱} پیش‌نویس موقوفات آستان‌قدس‌رضوی تالیف مولوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد نیک‌مهر با عنوان «وقف در مشهد عصر پهلوی» و نیز کتابچه موقوفات ملک.

^{۲۲} بیمارستان و دارالشفاء و جذامیخانه، مراسم مذهبی، کتابخانه و موزه، اطعام و مهمانسرا، روشنایی، آموزش(مکتبخانه و طلاب)، عمران و تعمیرات، زوار، مقابر، سادات، خدام، قاری، خیرات، فقرا، اولاد واقف، بنگاه حمایت مادران، ایتم، بیوتات(مانند فرش)

تأمین اجتماعی ^{۲۳}	۱۲٪
-----------------------------	-----

شاخص‌ترین وقفیات آموزشی در سال‌های ۱۳۱۳، ۱۳۱۵، و ۱۳۴۸ الی ۱۳۵۰ بوده است. قسمت نخست همسو با اسدی و پاکروان و اقدامات آنان در این زمینه است، اما قسمت دوم در بازه زمانی‌ای رخ داده است که اقدامات آستان در این زمینه کم‌رنگ است.

یافته ما درخصوص پراکندگی وقفیات با مصارف درمانی در سال‌های پهلوی بصورت ذیل است: ۱۳۰۷*، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱*، ۱۳۱۳*، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۹، ۱۳۲۳، ۱۳۲۵، ۱۳۲۷، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۴، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰*، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹*، ۱۳۵۶*.

همانگونه که پیداست این مصارف در سرتاسر دوران پهلوی، حتی در سال‌هایی مانند دهه ۱۳۳۰ که متولیان در این خصوص اقدام شاخصی انجام ندادند، پراکنده است.

یافته ما در مورد موقوفات با موضوع مصارف تأمین اجتماعی بیانگر آن است تا پیش از دهه ۱۳۳۰، هشت مورد که بیشترین فراوانی را داراست، مشاهده می‌گردد. در دهه ۱۳۳۰ تنها دو مورد، و از دهه ۱۳۴۰ تا انتهای پهلوی نیز سه مورد مشاهده گردید. این روند همسو با اقدامات متولیان نیز می‌باشد.

نتیجه‌گیری

در این مقاله بر آن بودیم به این سوال پاسخ دهیم اقدامات اجتماعی آستان قدس در دوره پهلوی چگونه بود و نقش نائب‌التولیه‌ها با توجه به ویژگی‌هایشان، سیاست‌های کلان و مصارف موقوفات چه بوده است.

اقدامات اجتماعی آستان طی سال‌های ۱۳۰۴ الی ۱۳۳۰، ضمن اندکی افت، اما میزان بالایی را داراست. پس از دهه ۱۳۳۰ این رشد برای بیش از یک دهه متوقف شده و در سال‌هایی با سیر نزولی نیز مواجه‌ایم. مجدداً پس از ۱۳۵۳ این‌گونه اقدامات رشد دارد. در این عصر بیشتر اقدامات مربوط به زمینه‌های شهری، خدمات درمانی - بهداشتی و تأمین اجتماعی است. توزیع آن‌ها نیز در زمان‌های مختلف، متفاوت است به عنوان مثال، همسو با رویکرد حکومت و متأثر از وقفیات از اواسط دهه ۱۳۴۰ و با روی کار آمدن عزیزی تا انتهای پهلوی دیگر در زمینه تأمین اجتماعی اقدام خاصی صورت نمی‌گیرد، و یا آموزش که در ابتدای پهلوی پررنگ‌تر بود در انتهای این دوره جای خود را به حوزه شهری و عمرانی می‌دهد.

تحلیل ما نشان می‌دهد علی‌رغم اینکه نایب‌التولیه نماینده شاه بود و از سوی او انتخاب می‌گردید، و نیز علی‌رغم دیکته شدن سیاست‌ها از بالا، اقدامات اجتماعی در آستان الزاماً توسط آن‌ها شکل نگرفته است. هرچند می‌توان مدعی بود سیاست‌های

^{۲۳} تأمین اجتماعی شامل: اطعام و مهمانسرا، خیرات، فقرا، ایتم، بنگاه حمایت مادران،

^{۲۴} موارد ستاره‌دار بیانگر تعدد موقوفات با مصارف درمانی در سال مذکور است.

حکومت بر سمت و سوی کلی اقدامات و وزنی که هریک از اقدامات داشتند موثر بود. به عبارتی سیاست‌های نوین در ترکیب با عوامل مهمی مانند میراث نهادینه شده آستان، ویژگی متولیان و موقوفات بر اقدامات اجتماعی آستان تاثیر نهاده است. سیاست‌های مدرنیزاسیون حکومتی مانند برنامه پنجم توسعه بر اقدامات آستان تاثیر وافر داشت. اما در کنار آن می‌بایست به تاثیری سوئی که رخ داده‌های اجتماعی - سیاسی مانند اشغال متفقین، بحران‌های اجتماعی - سیاسی و اقتصادی دهه ۱۳۳۰ نیز داشتند توجه شود. همچنین می‌بایست عاملیت‌ها را نیز مدنظر داشت. غالب نایب‌التولیه‌ها تکنوکرات یا بروکرات بودند. بنابراین با تخمین می‌توان گفت مجموع نمرات ویژگی آن‌ها برای سال‌های رشد اقدامات اجتماعی ۱۹، و برای سال‌های رکود ۱۲ است. همراهی و اطاعت‌پذیری نایب‌التولیه‌ها از سیاست مرکز یا استقلال رایشان نقش مهمی در نحوه اقدامات اجتماعی آستان داشت. در جمع‌بندی رابطه بین ویژگی نایب‌التولیه و اقدامات اجتماعی می‌توان گفت نایب‌التولیه‌هایی که بدون پیشینه نظامی، با سابقه کارهای اجرایی در سطح کلان، با برخورداری از استقلال رای و تعامل مبتنی بر همکاری با روحانیت، تصدی همزمان سمت استانداری و مدت زمانی بیش از دو یا سه سال عهده‌دار این منصب‌اند، از اقدامات و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی موفق‌تر و بادوام‌تری برخوردار بودند.

از سویی دیگر مصارف موقوفات، می‌توانست بدون آنکه الزاماً دارای تاثیر علی باشند، بر اقدامات متولیان و آستان تاثیر گذارد. در مجموع سال‌هایی که شاهد بیشترین میزان وقف هستیم، اقدامات اجتماعی آستان نیز گسترده است و بالعکس. همانگونه که مشاهده شد، در کنار دیگر عوامل، از اواسط دهه ۱۳۳۰ با کاهش قابل توجه اقدامات در زمینه تامین اجتماعی مواجه‌ایم، که همسو است با کاهش موقوفات با مصارف در این زمینه. از سویی نیز با توجه به اینکه موقوفات با مصارف درمانی در بیشتر سال‌های این عصر حتی زمان‌هایی که اقدامات آستان کم‌رنگ می‌گردد پراکنده است، و یا شاهد رقبات وقفی با مصارف آموزشی در سال‌های ۱۳۴۸ و ۱۳۵۰ علی‌رغم افت عملکرد آستان در این زمینه می‌باشیم، به نظر می‌رسد اقدامات آستان در مورد مسایل آموزشی و درمانی، بیشتر تابع سیاست‌های دولتی است تا وقفیات.

کتاب‌نامه:

- اسناد شماره: ۶۹۴۰۰، ۱۵۴۳۶۴، ۶۸۹۴۴، ۱۲۰۹۴۷، ۸۸۴۹۷، ۸۸۲۹۶، ۷۶۷۴، ۹۰۰۴۵، ۹۰۰۵۷، ۲۶۷۲۰ مرکز اسناد آستان‌قدس‌رضوی.
- آبراهامیان، یرواند، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی، ۱۳۸۶.
- آستان‌قدس‌رضوی؛ دیروز و امروز، مشهد: آستان‌قدس‌رضوی، ۱۳۵۴.
- اسپیکر، پل، موضوعات و رهیافت‌های سیاست‌گذاری اجتماعی، ترجمه حمیدرضا ملک‌محمدی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق(ع)، ۱۳۹۲.
- اسکاچپل، تدا، بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی، ترجمه هاشم آقاچری، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۸.

- احتشام کابویان، محمد، شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۵۴.
- آقاملایی، ایرج، تاریخچه آموزش و پرورش مشهد نوین و اداره کل خراسان، مشهد: نشر مرنديز، ۱۳۸۴.
- اکبری، ابوالفضل، «تحليل جامعه‌شناختی تاثیر وقف بر توسعه در شهر مشهد (مطالعه تطبیقی - تاریخی دوره‌های تیموری، صفوی و پهلوی)» رساله دکتری، استاد راهنما: دکتر بهروان، گروه علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۹.
- الکاکی، پیت، مارکارت می و کارن راولینگسون، کتاب مرجع سیاستگذاری اجتماعی، ترجمه علی اکبر تاج مزینانی، محسن قاسمی، مرتضی قلیچ، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.
- اورکاد، برنارد، «وقف و مدرنیته در ایران: کشت و صنعت آستان قدس رضوی»، نشریه گفتگو، شماره ۳۹، اسفند ۱۳۸۲، ص ۸۵ الی ۱۱۰، ۱۳۸۲.
- اهلرز، اکارت، «موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی»، ترجمه مصطفی مومنی و محمدحسن ضیاء توانا، نشریه وقف؛ میراث جاویدان سال سوم، شماره دوم، ص ۵۰ الی ۵۳، ۱۳۷۴.
- بلیک مور، کن، مقدمه بر سیاستگذاری اجتماعی، ترجمه علی اصغر سعیدی و سعید صادقی جقه، تهران: انتشارات جامعه شناسان، ۱۳۸۹.
- پیرنیا، باقر، گذر عمر: خاطرات سیاسی باقر پیرنیا استاندار استان‌های فارس و خراسان و نایب‌التولیه آستان قدس رضوی ۳۵۰-۱۳۴۲، تهران: انتشارات کویر، ۱۳۸۲.
- تخشید، محمدرضا، «اصلاحات و سیاستهای نوگرایی رضا شاه و تاثیر آن بر قدرت و نفوذ روحانیون»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۴۰، شماره پیاپی ۱۰۵۰، تابستان ۱۳۷۷، ص ۹۳ الی ۱۱۷، ۱۳۷۷.
- جلالی، غلام‌رضا و حسین طاهری وحدتی، تقویم تاریخ خراسان از مشروطه تا انقلاب اسلامی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۷.
- جلالی، غلام‌رضا، تاریخ مشهد از مشروطه تا انقلاب اسلامی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸.
- جلالیان، سعیده، «شرح حال و عملکرد نایب‌التولیه‌های آستان قدس رضوی در دوره پهلوی دوم (از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ ش)»، شمس؛ نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، دوره ۳ شماره ۱۰ و ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- جنادله، علی، «روابط نهادی دولت و جامعه در ایران پیشانوسازی (نقد نظریه شکاف تاریخی دولت و ملت در ایران و ارائه یک دیدگاه بدیل)»، فصلنامه علوم اجتماعی، سال ۲۶، شماره ۷۶، ص ۲۷ الی ۷۴، بهار ۱۳۹۶.
- حافظی، ابراهیم، «نامه آستان قدس؛ آغازی بر پیدایش رسانه در نهادی پویا»، دفتر اسناد، جلد چهارم، به کوشش زهراتلایی، ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ص ۲۶۷ الی ۲۷۸، ۱۳۸۷.

- حطیط، شهناز و علیرضا بطحی و مرتضی نورایی و ابوالفضل حسن آبادی، نقش کارخانه نخریسی و نساجی خسروی خراسان بر اوضاع اقتصادی - اجتماعی مشهد (۱۳۱۶-۱۳۰۵ش)، پژوهش نامه خراسان بزرگ، شماره ۳۵، تابستان ۱۳۹۸، ص ۳۷-۵۶، ۱۳۹۸.
- دائره‌المعارف آستان قدس رضوی، ج اول (۱۳۹۳) و ج دوم (۱۳۹۹)، گروه دائره‌المعارف بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
- دین، هارتلی، سیاستگذاری اجتماعی، ترجمه عبدالله بیچرانلو، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۸.
- رضوانی، علیرضا و مهدی آیتی، در جستجوی هویت شهری مشهد، تهران: وزارت مسکن و شهر سازی، ۱۳۸۴.
- رهنما، محمدرحیم، شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد، مشهد: شهرداری مشهد، اداره کل روابط عمومی و بین‌الملل: سخن گستر، ۱۳۹۰.
- ریگین، چارلز، روش تطبیقی: فراسوی راهبردهای کمی و کیفی، ترجمه محمد فاضلی، تهران: نشر آگه، ۱۳۹۷.
- سوزنچی کاشانی، علی، «شرح حال و زندگی محمدولی خان اسدی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: دکتر جواد هروی، دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد، دانشکده ادبیات. ۱۳۸۷.
- سوهانیان حقیقی، محمد و رضا نقدی، آستان‌قدس‌رضوی: متولیان و نایب‌التولیه‌ها، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان‌قدس‌رضوی، ۱۳۹۷.
- سیدی فرخ، مهدی، نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد، مشهد: نشر مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی مشهد، ۱۳۹۲.
- شریعتمداری، حجت‌الله، «تبیین نقش موقوفات حضرت رضا(ع) در تحقق‌پذیری طرح‌های توسعه شهری با تاکید بر تامین سرانه‌های خدمات عمومی (نمونه موردی طرح جامع شهر مشهد)»، رساله دکتری، استاد راهنما: سیروس شفقی، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، پژوهشگاه مهندسی بحران‌های طبیعی شاخص پژوه، پژوهشکده جغرافیا، شهریور ۱۳۹۵.
- طلایی، زهرا، پژوهشی در احوال و اسناد سیدجلال‌الدین تهرانی: نایب‌التولیه و واقف آستان‌قدس‌رضوی، تهران: نشر علم، ۱۳۹۶.
- عاقلی، باقر، شرح رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، تهران: نشر گفتار با همکاری نشر علم، ۱۳۸۰.
- عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان‌قدس‌رضوی، تهران: نشر عطارد، ۱۳۷۱.
- عطاردی، عزیزالله، «منابع موقوفات آستان‌قدس‌رضوی و فهرست واقفان مشهد مقدس»، مجله وقف، میراث جاویدان، شماره ۳۵ و ۳۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، ص ۱۱۵ الی ۱۲۸.
- عطاردی، عزیزالله، فرهنگ خراسان، ج ۲، تهران: نشر عطارد، ۱۳۸۱.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۹.

- کاظمی، حجت، «نهادگرایی به عنوان الگویی برای تحلیل سیاسی»، دو فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش سیاست نظری، دوره جدید شماره سیزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ص ۱-۲۷
- کرونین، استفانی، رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین: دولت و جامعه در دوران رضاشاه، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر جامی، ۱۳۸۳.
- لمبتون، ا.ک.اس، مالک و زارع در ایران، مترجم: منوچهر امیری، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۳۹.
- ماتی، رودی، «آموزش و پرورش ابتدایی در دوره رضاشاه»، در رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین تالیف استفانی کرونین، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر جامی، ۱۳۸۳.
- متولی حقیقی، یوسف، تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی، مشهد: نشر مرندین، ۱۳۸۴.
- محبوبی اردکانی، حسین، تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران، تهران: انتشارات انجمن دانشجویان دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.
- ملک، حسین. «وقفنامه‌های املاک و مستغلات تهران و خراسان تقدیمی این چاکر خانه‌زاد آستان ملائک پاسبان حسین ملک بعتبه عرش درجه علیه رضویه ارواحنا فداه».(۱۳۳۶).
- مولوی، عبدالحمید، پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان‌قدس‌رضوی، نسخه تایپی، محفوظ در گنجینه خطی آستان قدس، ۱۳۵۳.
- موتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان‌قدس‌رضوی، مشهد: آستان‌قدس‌رضوی، ۱۳۴۸.
- میلانی، عباس، «سیدفخرالدین شادمان و مسئله تجدد»، مجله ایران‌شناسی، سال هفتم، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۴. ص ۲۶۱-۲۷۹
- نیک مهر، اسدالله، «وقف در مشهد؛ عصر پهلوی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: هادی وکیلی، دانشگاه فردوسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۱.
- وصالی، سعید و رضامیدی، «سیاست‌گذاری اجتماعی: زمینه‌ها و رویکردها»، فصلنامه برنامه‌ریزی و بودجه، سال نوزدهم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۳، ص ۱۷۹-۲۰۶
- جستارهای شهرسازی، «نقش حرم مطهر در تکوین و توسعه شهر مشهد مقدس»، شماره ۲۳ و ۲۲: ۱۳-۱۰، ۱۳۸۶.
- برنامه پنجم عمرانی کشور(تجدید نظر شده)۱۳۵۲-۱۳۵۶ قسمت اول؛ کلیات اقتصادی و اجتماعی، مصوب کمیسیون برنامه مجلس سنا تاریخ ۱۳۵۳/۱۲/۲۴. برگرفته از سایت:

<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97267>

Historical analysis of the social actions(policies) of Astan Quds Razavi

In Pahlavi period (1925-1979)

Abstract:

In the context of Iranian social life, there are institutions and organizations that have influenced social policies and actions. One of the most important of these institutions is Astan Quds Razavi. If we consider the goals of social policy-making to protect citizens from risks, reduce inequalities, promote equal opportunities, improve human welfare and create social justice, the goals of this institution have been in this direction according to the scope of its social activities. Based on this, we will answer the question that, the social actions of Astan faced what changes and what role did the Custodians play during the Pahlavi period. For this purpose, historical institutional approach and descriptive analytical method based on historical evidence are used. Our results indicate that both structural and agency dimensions have been effective on the social policies or actions of this institution. On one side, we see the impact of large scaled policies of the government, on the other side, in each period when the Custodian has been selected from the prominent figures and is Independent from the government, has acted more in the implementation of social policies in line with the endowment goals of this institution. However, whenever a person affiliated with the government and the king is elected to this institution, by using wrong policies, which sometimes contradict the endowment goals of this institution, hits its main functions and causes tensions in the society.

Key words: Astan Quds Razavi, Social Policy-Making(actions), Pahlavi